

KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİNİN KAYNAĞI ve OLUŞUMU*

Abdulhamit BİRİŞİK**

A. GİRİŞ

Kur'ân'ın indiği dönem kendisine özgü şartlar ve imkânlar taşımaktadır. Özellikle Kur'ân-ı Kerim'in büyük bir kısmının (86 sûre) geldiği Mekke yılları Hz. Peygamber'in (s.a.) ve az sayıdaki ashabının ağır şartlar içerisinde varlık mücadelesi verdikleri bir dönemdir. Aynı zamanda yoğun bir eğitim dönemi olan bu yıllarda özellikle İslâm'ın bayraktarlığını yapacak olan ashabın iman, ahlak, yaşantı ve düşünce itibarıyla yetişmesi ve olgunlaşması hedeflenmiş gibidir. Müslümanlar bu yıllarda belli aralıklarla inen Kur'ân ayetlerini okuyor, anlamadıkları noktalar üzerinde aralarında mübahase ediyor veya Resûlullah'a sorarak ondan gelen açıklamaları biliyorlardı. İlk dönemde Kur'ân'ı anlamının ve yorumlamanın bu şekilde temelleri atılmışsa da bu sistematik bir Kur'ân tefsiri faaliyeti olarak adlandırılacak düzeyde değildi. İkinci olarak, Resûlullah'ın Kur'ân-ı Kerim'i ashabına okuması veya namazlarda tekrar etmesi kıraat ilmi açısından önemli olsa bile bu o dönemde kıraatin sistematik bir ilim haline geldiği anlamına gelmemektedir. En geniş anlamıyla ele alındığında dinin sahibi Resûlullah olmadığı için o, dinî konularda son noktayı koyma gibi bir çaba içerisinde olmamış hatta kendisini yetkili görmediğinden bir bakıma vahyin akışına uymuştur. Böyle olunca Resûl-i Ekrem, sınırları Kur'ân-ı Kerim tarafından kesin bir biçimde çizilmeyen konularda değişime ve gelişime açık bir söylem geliştirmiş veya sükut etmekle yetinmiştir. Bazı konularda kendisi hayatta iken kesin kurallar getirmek ve kalıcı çalışmalar yaptırmak mümkün iken muhtemelen zamanının gelmemiş olması sebebiyle buna teşebbüs etmemiş, bunu kendisinden sonrakilere bırakmıştır. Nitelikli sahabe onun vefatından sonra başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere pek çok konuda dinin özü ile çelişmeyen önemli ve nitelikli çalışmalar yapmışlar veya yaptırmışlardır.

Aşağıda belli bir süreç içerisinde anlam çerçevesi

* Bildiri "Tefsir ve Kur'ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu" adıyla sunulmuş yanlış anlamaları gidermek maksadıyla baskı için bu isim tercih edilmiştir. Sempozyumda sunulan metnin gözden geçirilmiş ve makaleleştirilmiş halidir. (Editör)

** Doç.Dr., Uludağ Üniv. İlahiyat Fak., abdulbir@uludag.edu.tr.

netleşerek sistemleşen tefsir ve Kur'ân ilimlerinin ve bunlara ait terimlerin Kur'ân ve sünnetteki kökenlerine ve izdüşümlerine bakılacak ardından tedvinin tamamlandığı döneme kadarki gelişmeler temel ilkeler bazında takip edilmeye çalışılacaktır. Gayet tabii ki öncelikle tek tek ilimler ele alınacak daha sonra bu ilimleri şemsiyesi altında toplayan mütekamil Kur'ân ilimleri eserlerine aynı ilke çerçevesinde değinilecektir. Özellikle Burhâneddin ez-Zerkeşi'nin *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* ve Celâleddin es-Süyûtî'nin *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinde ele alınan tefsir ve Kur'ân ilimlerinin tamamının Kur'ân-ı Kerim ve Resûl-i Ekrem'den gelen bilgilerden birebir karşılığının bulunarak çıkarılması beklenmemelidir. Ancak yine de Kur'ân-ı Kerim'in ve Resûlullah'ın (s.a.) Kur'ân ilimlerinin ekserisine kaynaklık etmiş olduğunu söylemek mümkündür.

B. KUR'ÂN-I KERİM'İN TEFSİR ve KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ İÇİN KAYNAK OLUŞU

İslâm'ın ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve Resûlullah'ın (s.a.) söz, fiil ve takrirleri pek çok konuda muhataplarına sağlam bir mantık örgüsü sunar ve önemli konulara dair temel bilgiler verir. Kur'ân'da ortaya konulan ana ilkeler çoğu kere teorik boyutlarıyla bırakılmaz; gerek geçmiş milletlerin hayatından, gerekse asr-ı saadetteki insanların yaşantısından verilen örneklerle müşahhaslaştırılıp pekiştirilir. Bir bakıma bu esaslara dair test edilip uygunluğu ortaya çıkmış prensipler yeniden hatırlatılır veya bir takım yeni esaslar asr-ı saadette teste tabi tutulur ve kesin şekil verilir. Böyle olunca, bir şeyin dini ve Kur'ânî olduğunu veya kaynağını Kur'ân'dan aldığını söylemek onun Kur'ân'daki açık ilkeler veya tarihi anlatımlarla desteklenmiş olduğunu ya da bunlarla çelişmediğini söylemekle eş anlamlı olsa gerektir.

Konu Kur'ân ilimleri olunca, bunların Kur'ân-ı Kerim'de bulunup bulunmadığını veya Kur'ân'ın, kendisini anlamamız için bize herhangi bir ilke önerip önermediğini anlamak için Kur'ân'a yukarıda bahsettiğimiz tarzda geniş bir açıdan bakmamız; geçmiş milletlerin yaşantısından bahseden Kur'ân kıssaları

ile müteşâbih diye adlandırılan bir takım âyetleri de ilgi alanımız içinde almamız gerekmektedir. Zira Kur'an'ın indiği dönemdeki insanların bilgi seviyesi ve ilme olan yatkınlığı onlara her konuyu detaylı bir biçimde açacak seviyede bulunmuyordu. Bu sebeple yüce Allah, önemli bazı bilgileri geçmiş ümmetlerden bahseden âyetlerin veya müteşâbihlerin içine gizlemiş, yerleştirmiştir. Şüphesiz yirmi üç yıllık risâlet ve nüzul döneminin ilerleyen aşamalarında İslâm toplumunun bilgi ve algı seviyesi bir hayli yükseldiğinden bazı gerçekler toplumun fertlerine de yalın bir dille veya teşbih ve temsillerle anlatılmıştır.

Özetle söylemek gerekirse; Kur'an tefsirinin ve Kur'an ilimlerinin birincil kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in kendisi, bunlara dair güçlü deliller bulabilmek için bizim kendisinin tamamını incelememizi istemektedir. Kur'an-ı Kerim'in ayrıntılı bir şekilde ve farklı açılardan incelenmesi sonucunda Kur'an ilimlerine ve terimlerine dair ilkelerin bir kısmı Kur'an-ı Kerim'den çıkarılabilir. Bunlar birebir terim şeklinde olmasa da ilkeler ve kavramlar şeklinde kendisini gösterir. Kur'an'da geçen bu konu, kavram ve ilkelere dair bazı muşahhas örnekler vermek konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

1. Kur'an'da Vahiy, Vahiy Terimleri ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Tefsir Yetkisi

Kur'an ilimleri eserlerinin ana konularından biri olan "vahyin mahiyeti, vahyin geliş şekilleri, vahyin çeşitleri, vahyin kimlere geldiği..." gibi konularla ilgili ayrıntılı bilgilerin sadece Resûl-i Ekrem'e ve asr-ı saâdetteki müslümanlara hitap eden âyetlerde olmayıp hatta daha çok geçmiş ümmetlerden bahseden âyetlerde bulunması çok dikkat çekicidir. Kur'an'da Hz. Peygamber'e gelen vahiy ve bu vahyin mahiyeti ile ilgili bilgiler bulunmakla birlikte bunlar Hz. Mûsâ'ya ve diğer peygamberlere inen vahiylerden bahseden âyetlerin sayısına ve kapsamına göre daha azdır¹. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşmalarından, ona melek göndermesinden, Tûr dağında tabletlere (elvâh) yazılı olarak vahiy vermesinden² ve vahiy ile ilgili diğer hususlardan ayrıntılı olarak bahsedilir. Ayrıca, Cenâb-ı Allah'ın Hz. İbrâhîm'e rüyasında vahiyetmesi ve onun rüyasında gördüğü ile amel ederek oğlunu kurban etmeye götürmesi³ vahyin rüyada da alınabileceği ve bunun bağlayıcı olduğu ile ilgili bizde güçlü bir bilgi oluşturur. Böylece âdetâ Resûl-i Ekrem'in rüyada vahiy alıp almadığından bahsedilmesine gerek kalmadan verilmesi gereken mesaj verilmiş olur. Bu âyetler ve anlatımlar bir yandan bize vahiy hakkında bilgi verirken öte yandan da "vahiy" teriminin anlam çerçevesini de belirlemiş olur. Yani Kur'an ilimlerine

dair eserlerde bahsedilen "ilâhî vahiy" ve "hakiki vahiy" terimleri bir bakıma örneklerle açıklanır.

Bağlayıcılık bakımından rüyada alınan bilginin bir benzeri Peygamber olmayanlara gelen vahiylerdir. Yüce Allah Hz. Mûsâ'nın annesine, çocuğunu bir salın/beşiğin (tâbût) içine koyup Nil nehrine (Yemm) bırakmasını emretmiş ve bu işten endişe duymamasını bildirmiştir. Hz. Mûsâ'nın annesi peygamber olmadığı halde kendisine gelen bu bilgiye son derece itimat etmiş ve göz bebeği olan çocuğunu taşıyan küçük salı veya sepeti timsahların da bulunduğu azgın Nil nehrine bırakmıştır⁴. Bu Allah'ın peygamber olmayan darda kalmış kimselere de vahyettiğini açıkça ortaya koyar. Aynı durum doğum sancısı çeken Meryem aleyhisselama karnını doyurması için hurma ağacını sarsmasını bildirmesinde de görülür⁵. Mûsâ ve İsâ'nın annelerine bu bilgilerin bahşedilmesi peygamber olacak olan çocuklarının mucizesi (irhâs) olarak da görülebilir. Bu âyetlerden çıkarılacak ikinci bir sonuç belki de şu olabilir: Bir insan eğer gönlünü Allah'a açarsa Allah ona hiç beklemediği bir anda ve yerde yardımını gönderir ve o da içinde bulunduğu müşkilini halleder. Hz. Peygamber Kur'an'ı tefsir ederken veya muhtelif konulara dair bilgi verirken nasıl sürekli Allah'ın teyidi altında bulunuyorsa -Peygamberler gibi olmamakla birlikte- Allah'a samimiyetle bağlanan insanlar Kur'an'ı yorumlarken Allah onlara anlamadıklarını ilham edebilir. Belki de Kur'an'ın "ilimde râsih olanlar" diye adlandırdığı kimseler⁶ ilimdeki derinlikleri yanında Allah'a bağlılıkları ile bu dereceyi alanlardır. Allah kendisinden hakkıyla sakınanlara furkânı (doğruyu yanlıştan ayırma melekesi) vereceğini ve çıkış yolunu göstereceğini buyurmuştur⁷. İslâm ilimler târihinde buna dair şahitlikler de bulunmaktadır. Muasır müfessirlerden Pakistanlı Emin Ahsen İslâhî'nin (ö. 1997) Kur'an'ı anlamının şartları arasına koyduğu "Allah'a teslimiyet"⁸ prensibi bu düşüncenin günümüze ait bir ifadesidir.

Kur'an-ı Kerim'e göre Cenâb-ı Allah Hz. Nûh'a da vahiyetmiş ve gemiyi nasıl yapacağını bu vahiylerinde öğretmiştir⁹. Ancak biliyoruz ki Nuh peygamber kendisine kitap veya sahife verilen peygamberlerden değildir. Yani o Allah'tan vahiy almış ve bununla amel etmiş ancak bu sadece kendisi ile Allah arasında kalmıştır. Nûh'a gelen vahiy ne yazılı şekil almış ne de derlenerek dilden dile nakledilmiştir. Buradan hareketle biz peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.)

¹ bk. Tâhâ 20/37-40.

² Meryem 19/24-26

³ Â-i İmrân 3/7.

⁴ el-Enfâl 8/29; el-Ankebût 29/69; et-Talâk 65/2.

⁵ Emin Ahsen İslâhî, *Mebâdî-i Tedebbür-i Kur'an*, Faran Foundation, Lahor 1991, s. 23; a.m.f., *Tedebbür-i Kur'an*, Faran Foundation, Lahor 1993, I, 40.

⁶ el-A'raf 7/62; Hüd 11/36-37.

¹ Meselâ bk. en-Nisâ 4/163-165.

² el-A'raf 7/145, 150, 154. krş. el-Burûc 85/21-22.

³ bk. es-Sâffât 37/99-111.

Kur'an'da yer almayan vahiyler de almış olabileceğine hükmedebiliyoruz. Zaten Kur'an dışında da vahiy aldığını bazı olaylardan net bir şekilde çıkarabiliyoruz. Hayber'de Yahudi bir kadının (Zeyneb bintü'l-Hâris) Resûl-i Ekrem ve ashabına kızarmış koyun ikram ederek zehirlemeye çalışmasının kendisine vahiy ile bildirilmesi meşhur bir haberdir¹⁰. "... Resûl size neyi verdi ise onu alınız, sizi neden yasakladı ise ondan vazgeçin..."¹¹ ve "O kendi hevasından konuşmaz, o konuştuğu ancak kendisine gelen bir vahiydir"¹² şeklindeki âyetler ile "Şunu kati olarak biliniz ki bana Kur'an-ı Kerim ve onun bir misli daha verildi"¹³ şeklindeki hadis bu görüşün nakli delilleridir. Böyle olunca biz Hz. Peygamber'in Kur'an'ı yorumlama bakımından bir önceliğe sahip olduğunu ve onun Kur'an dışında verdiği bilgilerin de kabul edilmesi gerektiğini çok açık bir biçimde anlıyoruz. İşte bunlar Tefsir ve Kur'an ilimleri konuları içerisinde önemli bir yere sahip olan vahiy bilgisi ile Resûl-i Ekrem'in Kur'an'ı ve dini yorumlamadaki yetkinliği hakkında kısa bir kaynak araştırmasının sonuçlarıdır. Bunları destekleyen, daha çok sayıda Kur'anî delil vardır. Buna göre Resûlullah'ın sünnetini devre dışı bırakan bir Kur'an tefsiri Kur'an'a da uygun düşmemektedir.

2. Kur'an'ın Okunuşuna Dair Terimler

Kur'an-ı Kerim'in okunuşu ile ilgili kullanılan "kıraat" ve "tilâvet" terimleri ve bu terimlerin köklerinden türeyen diğer terimlerin kaynağının Kur'an'da geçen bazı kelimeler olduğu görülmektedir. Asıl itibarıyla kıraat ilminde kullanılan istihlâhların tamamına yakını yapılan işi tasvir eden fiiller için kullanılan kelimelerden türetilmiştir. "Kırâ'at (كَرَأَتْ)" kelimesi veya "krâ'ât (كَرَأَتْ)" şeklindeki kırık çoğulu Kur'an-ı Kerim'de yer almamakla birlikte tilâvet anlamını veren "kara'te", "kara'nâ", "kuri'e", "li takra'ahû" ve "ikra" şekillerindeki fiil kipleri ve "kur'âne'l-fecr", "kur'âneh" şeklinde masdar kalıpları müteaddit defalar geçer.¹⁴ Bunların bazılarında "bir araya getirmek, toplamak" anlamı da vardır. Kur'an-ı Kerim'in ilk âyetinin kıraat teriminin kökünden türeyen "oku (كَرَأَتْ)" emri ile başlaması ve bu kökten gelen kelimelerin tekrarlanması, Allah'ın Muhammed peygambere gönderdiği kitabın küçük büyük bütün parça ve kısımlarına Kur'an denmesi¹⁵ kıraat kelime ve teriminin kaynağının Kur'an-ı

Kerim olduğunu göstermesi bakımından yeterli delil olsa gerektir. Ancak sonradan bu kelimenin, Resûl-i Ekrem'e dayanan okuyuşları toplayarak nakleden ve başkalarına öğreten zevattan her birinin okuyuşu için de kullanılması kelimenin ikinci bir terim anlamı kazandığını göstermektedir. Gerçi büyük kâfirlerin okuma tercihleri için aynı kökten gelen "makra" kelimesi de kullanılmakta bazı kereler ise "harf" kelimesi tercih edilmektedir.¹⁶ "Ka-ra-e" kökünden "kârî" "kara'e", "kurrâ" "mukri" kelimeleri de türemiş ve bunlar zamanla terim anlamı kazanmıştır. Mukri tabiri ilk olarak, Hz. Peygamber (s.a.) tarafından Birinci Akabe Biatı'nı müteakip Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerine Kur'an öğretmek için gönderilen Mus'ab b. Ümeyr (r.a.) için kullanılmıştır¹⁷.

Daha çok sesli ve nağmeli okuma için terim olan "tilâvet" kelimesinin kökünün de Kur'an'da geçtiğini görmekteyiz. Bu kelime hem geçmiş milletlerden bahseden âyetlerde hem de Resûl-i Ekrem'in tebliğinde ve Kur'an'ı muhataplarına okumasından bahseden âyetlerde geçer. İlgili âyetlerde kullanılan tilâvet terimi bazı kereler normal bir okumayı bazı kereler ise kıraat anlamındaki okumayı ifade eder.¹⁸

3. Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasına Dair Terimler

Günümüze kadar gelişerek gelen tefsir ilminin Kur'an'ı anlama ve yorumlama için kullanılan terimlerinin tamamına yakınının kaynağı Kur'an-ı Kerimdir. Farklı anlama şekillerini ifade için kullanılan bu kelimeler zamanla anlam çerçevesi netleşerek istihlâh halini almıştır. Bu kelimelerin başında anlama ile ilgili olarak "tefekür"¹⁹, "tedebbür"²⁰, "akl/taakkul"²¹, "tezekkür"²², "fikh/tefekkuh"²³ gelir. Kur'an'da geçen yorumlama tabirleri olarak da "te'vil"²⁴, "beyân/"

¹⁰ Buhârî, "Cizye" 7, "Megâzi" 41, "Tib", 55; Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafa Abdülvehid), [baskı yeri yok] 1396/1976, III, 394-401.

¹¹ el-Haşr 59/7. Her ne kadar bu âyetin öncesinde anlatılanlar bir genelleme yapmayı engelliyor ise de diğer âyetlerin yardımıyla bu genellemelerde bulunabiliriz.

¹² en-Necm 53/3-4.

¹³ Ebû Dâvud, "Sünne", 6.

¹⁴ Meselâ bk. el-A'raf 7/204; en-Nahl 16/98; el-İsrâ 17/14, 45, 106, 182; el-Kiyâme 75/17, 18; el-İnşikâk 84/21; el-Alak 96/1, 3.

¹⁵ el-Kiyâme 75/17.

¹⁶ Meklûb b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-karâ'ât* (nşr. Muhyiddin Ramazan), Dâri'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimâşk 1399/1979, s. 71; İbrâhîm Muhammed el-Cermî, *Mu'cemü ulûmi'l-Kur'ân*, Dâri'l-Kalem, Dimâşk 2001, s. 273.

¹⁷ bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbâs), İHX, Dâru Sâdir, Beyrut 1968. IV, 206; Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezî, *Gayetü'n-Nihâye fi tabakâtü'l-kurrâ* (nşr. G. Bergsträsser), I-II, Dâri'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut 1402/1982 II, 299.

¹⁸ Tilâvet kelimesinin farklı kalıplarda geçtiği âyetlerden bazıları şunlardır: el-Bakara 2/121; Âl-i İmrân 3/164; el-Enfal 8/2; Yunus 10/61; el-İsrâ 17/106; en-Neml 27/92; 29/45, Lokman 31/7; Sebe' 34/43; Fâtır 35/29, el-Câsiye 45/6; 8, el-Kalem 68/15; el-Müzzemmil 73/4.

¹⁹ el-Bakara 2/219, 266; el-A'raf 7/176; Yunus 10/24; en-Nahl 16/44; el-Haşr 59/21.

²⁰ en-Nisâ 4/82; el-Mü'minûn 23/68; Sâd 38/29; Muhammed 47/24

²¹ el-Bakara 2/44, 75, 242; Âl-i İmrân 3/118; Yusuf 12/2; el-Enbiyâ 21/10; en-Nûr 24/61; ez-Zuhruf 43/3;

²² el-Bakara 2/21; Âl-i İmrân 3/7; el-En'am 6/126; er-Ra'd 13/19; İbrâhîm 14/52; el-İsrâ 17/41; en-Nûr 24/1; el-Kasas 28/51; Sâd 38/29; ez-Zümer 39/27; ed-Duhân 44/58; el-Hâkka 69/42;

²³ el-En'am 6/65, 98, el-Kehf 18/57; et-Tevbe 122.

²⁴ Âl-i İmrân 3/7.

teybîn²⁵, "ta'lîm"²⁶, "tafsîl"²⁷, "tasrîf"²⁸, kelimeleri geçer. Kur'ân'da bir defa geçen "tefsîr" kelimesi²⁹ ise burada doğrudan Kur'ân'ın açıklanması ile ilgili olmasa da açıklama ve te'vil etme anlamındadır³⁰.

Kur'ân-ı Kerîm'de anlama ile ilgili kelimelerin yorumlama ile ilgili kelimelerden hem çeşit hem de Kur'ân'da geçiş miktarı olarak fazla olması üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Zaten Kur'ân'ın üzerinde derinliğine düşünmek bütün müslümanların görevi iken Kur'ân'ı yorumlama ve tefsir etme herkesin görevi değildir. Günümüzde Kur'ân'ı anlama ve yorumlama ile ilgili ortaya çıkan Batı menşeli yeni kelime ve kavramların Kur'ân'da geçen anlamaya dair kelime ve kavramlara göre ne kadar kapsamlı ve yeterli olduğu konusu çok önemlidir [Bu konunun başka bir tebliğci tarafından ele alınacak olması sebebiyle ayrıntıya girmiyoruz]. Bu Kur'ânî kelimelerin yeniden canlandırılması tefsir ilminin kaynağının yine Kur'ân olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Türkçe'de kullandığımız "açıklamak", "yorumlamak" gibi kelimelerin "tefsir" ve "te'vil" terimlerini ne ölçüde karşıladığı ve bu terim yerine kullanılmasının ne ölçüde doğru olduğu yine incelenmelidir.

4. Kur'ân'da Esbâb-ı Nüzûl

Kur'ân-ı Kerîm'de "se'ele", "se'elû", "yes'elûneke", "yete's'elûn" gibi soru kipleri ile gelen âyetler buralarda bir nüzul sebebinin varlığını ve inen âyetlerin bir olayı ortaya koyduğunu göstermektedir. Bunlardan bir kısmı geçmiş milletler ile ilgili olsa da Hz. Peygamber dönemi ile ilgili bilgi verenlerin³¹ ekserisinde bir sebep-i nüzûla işaret vardır. Çoğu kere sebep-i nüzûl bu âyetlerde gizlenir veya birkaç telmih ile yetinilir. Zira Kur'ân'ın muhatapları olayın içindedir ve âyetin neye işaret ettiğini bilmektedirler. Bu ifadeler Kur'ân'ın inişine şahit olmayan müslümanların bunları daha doğru bir biçimde anlamak için bir sebep-i nüzûl araştırması yapmasını gerekli kılmaktadır. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat kendisi sebep-i nüzûl ilmini ortaya çıkarmış olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerin inişinin sebebinin bizzat inen âyetlerin içerisinde görürüz. Buna dair misallerin en açığı içinde ifk hâdisesinin geçtiği Nûr sûresinde yer

²⁵ el-En'âm 6/105; en-Nahl 16/44; el-Kuyâme 75/19.

²⁶ el-Bakara 2/129; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2.

²⁷ Hüd 11/1.

²⁸ el-En'âm 6/105.

²⁹ el-Furkân 25/33.

³⁰ Kur'ân'da geçen anlama ve tefsire dair âyetler hakkında bk. Abdurrahman Çetin, "Kur'ân'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Bursa 2000, s. 193-211.

³¹ Meselâ bk. el-Me'âric 70/1; el-Kuyâme 75/6; el-Ahzâb 33/63; el-Bakara 2/189, 215, 217, 219, 220, 222, el-Mâide 5/4; el-A'raf 7/187; el-Enfâl 8/1; el-İsrâ 17/85; el-Kehf 18/83; en-Nâziât 79/42; en-Nebe' 78/1.

alır³². Burada hem olayın mahiyeti hakkında bilgi verilir hem de olaya karışanlar ve olayı duyanların nasıl bir tavır takınması gerektiği ile ilgili uyarılarda bulunulur. Eğer âyette konu bu denli açıklanmamış olsaydı kapalı olarak verilen bu konunun ayrıntısını elde etmek için yardımcı bilgilere yani esbâb-ı nüzûl rivayetlerine başvurmamız gerekirdi. Âyetler esbâb-ı nüzûla dair bilgileri ihtiva ettiği için buna fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Fakat yine de Kur'ân-ı Kerîm yer, zaman ve şahıs verme noktasında kendine ait bir özellik arz ettiğinden Nur sûresinin ilgili âyetlerinde bir kapalılık olduğu da açıktır. Bunları anlamak için tarih kaynaklarına gitmemiz yine de gerekir. Kur'ân'da bulunan bu kabilden âyetler Asr-ı saâdetten itibaren müslümanların dikkatini çekmiş ve insanlar bu âyetlerin iniş sebeplerini araştırmıştır. "Sebebü'n-nüzûl" ve "esbâbü'n-nüzûl" terimleri ise olayı tasvir etmek üzere çok erken dönemde kullanılmaya başlamıştır. Bu ilme dair yazılan eserlerin tarihi ilgili terimin tarihini de göstermektedir³³. Hadis kaynaklarında da bu konuda çok fazla bilgi bulunmaktadır.

5. Kur'ân'da Muhkem, Müteşâbih, Te'vil

Âl-i İmrân sûresinde yüce Allah Kur'ân'ı indirdiğinden bahsettikten sonra ondaki âyetlerin bir kısmının muhkem (كَمَا) diğer bir kısmının ise müteşâbih (خَرَشَابًا) olduğunu bildirir³⁴. Bu âyette kullanılan muhkemât ve müteşâbihât kelimeleri her ne kadar, sonradan çerçevesi çizilen "muhkem" ve "müteşâbih" terimleri ile birebir örtüşmüyorsa da âyet büyük oranda bu Kur'ân ilimleri terimlerinin kaynağı olmuştur. Muhammed (Kitâ) sûresinde geçen "sûratün muhkemetün" terkihi de ıstılah anlamına yakın bir mana taşımaktadır. Zira burada "içinde savaştan bahsedilen muhkem (savaştan açıkça bahsedilen) bir sûrenin nüzûlü"³⁵ istenmektedir. Bunu isteyenlerin maksadı savaştan bahsedilen diğer âyet ve sûrelerin bu konuyu te'vile gitmeksizin net bir biçimde açıklamadığını ileri sürerek savaşa gitmekten kaçınmaktır. Başka sûrelerde de³⁶ farklı formlarda geçen "muhkem" ve "müteşâbih" kelimeleri buradakiler kadar açık bir biçimde ıstılah anlamı ifade etmemektedir. Ayrıca Âl-i İmrân sûresindeki âyette müteşâbih için "te'vil" kelimesi kullanılmıştır. Buna göre "te'vil" kelimesi "tefsir"den farklı bir anlama gelmekte ve müteşâbihin te'vil edilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Müteşâbihin te'vilinin ise kesinlikle zor bir yorum tekniği olduğu bunu ancak ilimde derinleşenlerin (er-râsihûn fi'l-ilm)

³² en-Nûr 24/11-25.

³³ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlun Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul 1994, s. 74-89.

³⁴ Âl-i İmrân 3/7.

³⁵ Muhammed 47/20.

³⁶ Meselâ bk. Yunus 10/1; ez-Zümer 39/23.

yapabileceği bildirilmektedir. Hatta bu âyete dayanan bir anlayışa göre müteşâbihin te'vilini Allah'tan başkası bilemez.

6. Kur'ân'da Mecâz

Kur'ân'da "mecâz" kelimesinin kökünden türeyen başka kelimeler olsa da bu kelime doğrudan geçmemektedir. Ancak edebiyatta kullanılan mecâz kelimesi Kur'ân'da bulunan mecazları tanımlamak için de kullanılmıştır. Kur'ân incelendiğinde onda hakiki anlamı dışında kullanılan çok sayıda kelime ve ifade olduğu görülür. Meselâ Ramazan ayında sahur vakti yeme ve içmenin ne zamana kadar devam edeceğinden bahseden âyette³⁷ kullanılan beyaz ip (el-haytu'l-ebiyad) ve siyah ip (el-haytu'l-esved) benzetmesi mecâzî'l-Kur'ân ilmi için getirilebilecek en açık delillerden biridir. Bu âyette bir mecaz yapıldığı Buhârî hadisinden de anlaşılmaktadır. Başlangıçta âyetteki "mine'l-fecr" ibâresi nazil olmadığı için benzetmeleri hakiki anlamlarıyla alıp yastığının altına siyah ve beyaz renkteki ipleri koyan ve zaman zaman bunlara bakarak vakti anlamaya çalışan Adıyy b. Hâtim konuyu Resûlullah'a götürmüştür. Adıyy'e tebessüm ederek mukabele eden Resûlullah önce başka bir mecaz kullanarak onun başının -gece ve gündüzü altına koyduğu yastığın üzerinde bulunduğu için- ne kadar da büyük olduğunu söylemiş (inneke le arîdü'l-kafâ) ardından da bunların gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığı (sevâdü'l-leyl ve beyâdu'n-nehâr) anlamına geldiğini ifade etmiştir³⁸. Bazı sahâbiler de ayaklarına beyaz ve siyah ipleri bağlamış ve böylece sahur vaktinin sonunu çıkarmaya çalışmışlar, ne zaman ki "mine'l-fecr" ibaresi nazil olmuş durumu o vakit anlamışlardır.

Resûlullah (s.a.) da dilin tabii bir anlatım tarzı olması sebebiyle defalarca mecazi ifade kullanmıştır. O, eşlerinin "Hangimiz sana daha önce kavuşacağız?" sorusuna "Eli en uzun olan" şeklinde cevap vermiştir³⁹. Bu sözle Resûl-i Ekrem eşlerinden cömert olanı kastetmiş, karşı taraf da bunu kolaylıkla anlamıştır. İşte bu bilgilere sahip olan sahabe ve sonraki nesil hiç zaman kaybetmeden Kur'ân'ın mecâzî ve hakikî anlamlı kelimelerini ve ifadelerini araştırmaya koyulmuş ve dil çalışmalarının da bir parçası olan bu alanda eserler telif etmeye başlamıştır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) yazdığı Mecâzî'l-Kur'ân⁴⁰ adlı eser bütünüyle bu konuya hasredilmemiş olsa bile hem mecâz teriminin bir kitaba ad olması hem de bu konuyla ilgili bilgileri bir araya getirmesi sebebiyle fevkalade önemlidir. Kur'ân'da mecazın bulunmadığını ileri süren İbn

Teymiyye mecaz kelimesinin ilk defa Kur'ân ile ilgili olarak Ebû Ubeyde tarafından kullanıldığını ifade eder. Ona göre bu kelime yine de hakikatın karşılığı olarak değil açıklama, tefsir etme anlamlarındadır⁴¹. Fakat elimizdeki deliller İbn Teymiyye'nin bu iddiasını desteklememekte ve mecâzî'l-Kur'ân ile ilgili bilgilerin ve tartışmaların ıstilaî anlamıyla Sibeveyhî'ye (ö. 180/796) hatta Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) kadar gittiğini göstermektedir⁴².

7. İ'câzî'l-Kur'ân

Kur'ân ilimlerinin önemlilerinden olan "İcâzî'l-Kur'ân"a, terim olarak değilse bile, konu olarak Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif şekillerde yer verilir. Aslında peygamberlere verilen mucizeler içerisinde mütalaa edilen bu konu özü ve mesajı itibarıyla diğer peygamberlerin mucizelerine benzese de bu hissi mucizelerden muhtelif açılardan ayrılır. Meselâ Hz. Mûsâ elindeki âsaya mucize gösterme gücü verildikten sonra Allah'ın emri ile kavmine meydan okumuş ve kocaman bir yılan olan asası sihirbazların sihirle ortaya koydukları her şeyi yutarak ortadan kaldırmıştır. Sihirbazlar bu olay karşısında Mûsâ'nın gösterdiğinin sihir olmadığına kanaat getirerek Firavun'un tehditlerine aldırmayarak Mûsâ'nın tarafına geçmiş ve Allah'ın dinine uymuşlardır. Hz. Mûsâ'nın eliyle bu olayı gerçekleştiren Allah bu defa Hz. Peygamber'in eliyle Kur'ân mucizesini gerçekleştirmiştir. Ne var ki Mûsâ aleyhisselâmın meydan okuması kendi dönemi ile sınırlı kalmış, halbuki Kur'ân'ın meydan okuması kuyâmete kadar varlığını sürdürecektir. Allah Kur'ân'ın bir beşer sözü olduğunu ileri süren nüzul dönemindeki muhataplarına ve sonrakilere meydan okuyarak onları Kur'ân'ın benzerini getirmeye çağırmıştır.

Kur'ân'da yer alan mecaz, okumalar üç şekildedir. Biri hariç tamamı Mekî sûrelerde yer alan âyetlerde Allah Kur'ân'ın tamamının benzerinin getirilmesi⁴³, on süresinin benzerinin getirilmesi⁴⁴ ve en nihayet bir süresinin benzerinin getirilmesi⁴⁵ talebiyle müşriklere

³⁷ İbn Teymiyye, Mecmû'u fetâvâ (nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-Âsimî en-Necdî el-Hanbelî), Riyâd 1412/1991, VII, 96; XII, 277-278; XX, 404-405; İbrâhim Ukaylî, *Tekamülü'l-menhecî'l-mârifî inde İbn Teymiyye*, Herndon 1994, s. 128.

³⁸ Abdülazim İbrâhim Muhammed el-Mut'îni, *el-Mecaz fi'l-luğa ve'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'l-icâzati ve'l-men'*, Kahire, ts. (Mektebetü Vehbe), I, 143, II, 1057.

³⁹ "Ey Muhammed! De ki: Yemin olsun, eğer insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine yardımcı olsalar bile, yine onun bir benzerini meydana getiremeyeceklerdir." (el-İsrâ 17/88)

⁴⁰ "Yoksa "onu kendi uydurdu" mu diyorlar? O halde sen de onlara de ki: «Haydi siz de onun gibi uydurulmuş on süre getirin. Allah'dan başka çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın. Eğer doğru söylüyorsanız» (bunu yaparsınız)." (Hüd 11/13).

⁴¹ "Onu o (peygamber) uydurdu" mu diyorlar? De ki: Haydi siz de onun gibi bir süre getirin ve Allah'dan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onu da yardıma çağırın. Eğer sözünüzde sadık iseniz (bunu yapın)." (Yûnus 10/38).

³⁷ el-Bakara 2/187.

³⁸ bk. Buhârî, "Tefsir", 2/28, "Savm", 16.

³⁹ Buhârî, "Zekât", 11.

⁴⁰ nşr. Fuad Sezgin, I-II, Kahire 1954.

ve kıyamete kadar gelecek bütün insanlara ve cinlere meydan okumuştur. Allah, yüce elçisi Hz. Muhammed'e (s.a.) Medine döneminde inen bir âyette "Eğer müşriklerden biri senden sığınma hakkı isteyip yanına gelmek isterse, sen ona güvence ver, ta ki Allah'ın kelamını dinlesin, düşünsün. Sonra şayet İslâm'ı benimsemezse onu, kendisini güvenlikte hissedeceği yere ulaştır. Bu onların İslâm'ın gerçek mahiyetini bilmeyeni bir topluluk olması sebebiyledir."⁴⁶ buyurarak toplumun Kur'an'dan haberdar olmasını istemiştir. Sahabenin Mekke döneminin ilk yıllarında kendilerini tehlikeye atarak herkesin içerisinde Kur'an okumasının sebebi de insanları Kur'an'ın üstün söz ve mana dünyasından haberdar etmek içindir. Yoksa onlar bununla kahramanlık yapma hevesinde değillerdi. Demek ki âyetlerin dil inceliklerinden anlayan kimselere okunması delil olarak yeterli olacaktır: "Ona Rabbinden (başkaca) mucize indirilmeli değil miydi? derler. (Onlara cevaben) De ki: "Mucizeler ancak Allah'ın katındadır. Ben ise sadece apaçık bir uyarıcıyım. Sana indirdiğimiz ve onlara okunmakta olan kitap, kendilerine yetmedi mi? Bunda iman edecek bir kavim için elbette bir rahmet ve öğüt vardır."⁴⁷ Hadis ve siyer kitaplarında müşriklerin Kur'an'ı gizli gizli dinlediğiyle ilgili bilgiler yer almaktadır. İşte nasıl insaf sahibi sihirbazlar Mûsâ aleyhisselâmın yaptığının bir sihir olmadığını görüp ona inandı iseler aynı şekilde sözden ve güzellikten anlayan Araplar Kur'an'ı dinlediklerinde onun bir beşer sözü olamayacağına kanaat getirmişlerdir. Ancak bir kısmı menfaatlerinin kaybolması korkusuyla bir kısmı ise "kavmim bana ne der" endişesiyle ona uyma noktasında tereddüt göstermişlerdir. Kur'an'ın yüceliği karşısında boyun eğip İslâm'a girenler ise Kur'an'ın eşsiz söz ve mana güzelliği karşısında duydukları hayranlığı dile getirirler⁴⁸.

Kur'an-ı Kerim'de geçen ve bir kısmına yukarıda işaret ettiğimiz âyetler sonradan ortaya çıkan i'câzül-Kur'an ilmi için ana deliller ve teşvik edici dayanaklar olmuştur. Şu kadar var ki "İ'câzül-Kur'an" terimi Kur'an'da geçmez. Aslına bakılırsa Kur'an-ı Kerim meydan okumaları ile muhataplarını benzerini getirme noktasında aciz bıraktığı için bu kavram bir bakıma mu'cize kavramı altında ortaya konmuştur. Bu konu özellikle müslümanların farklı kültürlerle ve

farklı inanç mensuplarıyla karşılaşması sonucunda bir ilim olarak gelişme göstermiş ve tedvin edilmiştir⁴⁹. Nazmü'l-Kur'an da i'câzül-Kur'an konusunun bir alt başlığı olarak ortaya çıkmış ve zamanla bir Kur'an ilmi olarak şekillenmiştir.

8. Kur'an'da Nâsîh ve Mensûh

Nesh (nâsîh-mensûh) de hem konu hem de kavram olarak Kur'an'da kaynağını bulan bir ilim dalıdır. Sonradan çerçevesi belirlenen nâsîh ve mensûh (nâsîhü'l-Kur'an ve mensûhuh, nevâsihu'l-Kur'an) kavramları ilgili Kur'an âyetleri⁵⁰ ile Resül-i Ekrem'in kullanımlarından çıkarılmıştır. Özellikle nesh âyeti⁵¹ konunun teorik çerçevesini çizerek nâsîhin ve mensûhun özelliklerini ortaya koyarken içkinin yasaklanması⁵², necvâ⁵³ gibi konulara dair âyetler de uygulama örneklerini gösterir. Nesh hakkındaki tartışmalar sahabe ve tâbiün arasında bir hayli canlı idi. Hatta onlar neshin sadece hükmü mensûh metni bâki türü ile ilgili olarak değil buna ek olarak hükmü bâki metni mensûh ve hükmü ve metni mensûh türleri ile ilgili de görüş ortaya koyuyorlardı.⁵⁴ Yani bu ilmin bütün yönleriyle tartışıldığı dönemlerdeki gibi daha ilk dönemde bile ayrıntılı tartışmaların olduğuna şahit olunmaktadır.

Yukarıda sözü edilen âyette (el-Bakara 2/106) geçen "ما نسخ" ve "نسخها" kelimeleri sonradan çerçevesi çizilen ilmü'n-nâsîh ve'l-mensûh için istilâhî anlamıyla kaynak teşkil etmiştir. Binaenaleyh bu ilim nâsîh ve mensûh kelimelerini Kur'an'dan alarak terimleş ve alanda erken dönemde telif faaliyeti başlamıştır. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin (ö. 117/735) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi kitâbillah*⁵⁵ kitabı bu eserlerden günümüze ulaşan en eskisidir. Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/839) yayımlanan *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâiz ve's-sünen* adlı kitabı da çok önemlidir. Bir kısmı günümüze kadar gelmeyen kitaplar⁵⁶ alana olan ilginin çok eskilere gittiğini gösterir.

9. Kasasü'l-Kur'an ve İsrâiliyât

Kur'an-ı Kerim'de geçmiş kavimlere dair çok sayıda kıssaya yer verilir. Âyetlerde bir yandan bunlar Kur'an'a ait bir üslup ve düzen içerisinde anlatılırken öte yandan da kıssanın önemini hatırlatan ifadeler yer alır. Meselâ yüce Allah Yusuf sûresinde "Sana bu Kur'an'ı

"Eğer kulumuz (Muhammed)â indirdiğimiz (Kur'an'dan) şüphe içinde iseniz, haydi onun gibi bir süre getirin, Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın; eğer doğru iseniz, Yok yapamazsınız, ki hiçbir zaman yapamayacaksınız, o halde yakıtı insanlar ve taşlar olan, inkârcılar için hazırlanmış ateşten sakının." (el-Bakara 2/23-24).

⁴⁶ Tebe 9/6

(حَدَّثَنَا شُعْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ مَنْ سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ شَيْئًا فَاتَّبَعَهُ لَمْ يَلْمِ اللَّهَ ﷻ لَمْ يَلْمِ نَبِيَّهُ ﷺ لَمْ يَلْمِ قَوْمَهُ ﷻ لَمْ يَلْمِ)

⁴⁷ el-Ankebût 29/50-51

(كَلِمَاتٌ لَا يَلْمُونَ عَلَيْهَا مَنْ يُبَيِّنُ لَكُمْ آيَاتِ اللَّهِ وَلِيُذَكِّرَ الَّذِينَ لَمْ يَلْمُوا اللَّهَ ﷻ)

⁴⁸ Konunun ayrıntısı için bk. ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, II, 239-240.

⁴⁹ ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 218-224.

⁵⁰ el-Bakara 2/106; en-Nahl 16/101; el-Hacc 22/52; el-Câsiye 45/29.

⁵¹ el-Bakara 2/106.

⁵² el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/90-91.

⁵³ el-Mücâdele 58/12-13.

⁵⁴ bk. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 166-172.

⁵⁵ nşr. Hatim Salih ed-Damin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1403/1983, 1406/1985, 1989.

⁵⁶ bk. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 151-158.

vahyetmekle biz, kıssaların en güzelini anlatıyoruz. Oysa daha önce sen bunlardan habersizdin.”⁵⁷ buyularak konunun önemine dikkat çekilir. Mü'min sûresinde “Andolsun ki biz senin önünden nice peygamberler göndermişizdir. Onlardan kimini sana anlatmışız, kimini de anlatmamışızdır. Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmaksızın bir mucize getiremez. Allah'ın emri gelince de hak yerine getirilir. Batıl bir dava peşinde koşanlar, işte bu noktada hüsrana uğrarlar.”⁵⁸ şeklinde yer alan âyette peygamber kıssalarının Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığına dikkat çekilirken Tâhâ sûresinde ise “(Ey Muhammed!) Sana geçmişin haberlerinden bir kısmını böylece anlatıyoruz. Şüphe yok ki, sana katımızdan bir zikir verdik.” âyeti ile aynı bilgi pekiştirilmiştir.⁵⁹ Bu ve benzeri âyetlerde açıkça kıssa ve kasas kelimeleri yer alır. Resûlullah'ın (s.a.) hadislerinde zaman zaman Kur'an-ı Kerim'de ayrıntısı verilmeyen kıssalara dair detayları bulmak mümkündür. Bunlar bize Resûl-i Ekrem'in geçmiş milletlere dair Kur'an'da yer almayan bir vahye muhatap olduğunu göstermektedir. Mesela Mekke döneminde müşriklere bir karşılık vermemekten dolayı canları sıkılan ve aceleci davranan arkadaşlarına, Kur'an'da özet bir biçimde temasla yetinilen⁶⁰ “Ashâbü'l-uhdûd” kıssasını ayrıntılı olarak anlatmıştır⁶¹. Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in kıssaya verdiği bu önem müslümanların alanla özel olarak ilgilenmesi sonucunu doğurmuştur. Zamanla “kasasü'l-Kur'an” şeklinde terimleşerek bir Kur'an ilmi halini alan bu ilmin de kaynağının Kur'an-ı Kerim ve Resûl-i Ekrem'in açıklamaları olduğu aşikardır.

Kur'an kıssaları ile çok yakın ilgisi bulunan ve bir bakıma onlara dair ayrıntı veren İsrâiliyatın nakli ile ilgili Resûlullah'ın “Ehl-i Kitabı ne tasdik ediniz ne de tekzip ediniz, fakat 'Biz Allah'a ve bize indirilene inandık' deyiniz”⁶² ve “ Benden bir âyet bile olsa tebliğ ediniz ve Benî İsrâilden nakilde bulununuz, bunda sakınca yoktur. Kim de bana bir yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.”⁶³ şeklindeki sözleri ashab ve takipçilerinin bu konuya eğilmelerini sağlamıştır. Aslında Kur'an-ı Kerim de hem diğer ilahi kitaplara yaptığı atıflar hem de geçmiş milletlerden yaptığı nakiller ile bir bakıma folklorik bir kültürün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Rivayet tefsirinin önemli bir konusu olan İsrâiliyat, İslâm'ın farklı din ve anlayışlara karşı ne kadar açık

ve toleranslı olduğunu göstermiş ve ileride bir kısım bilgi ve yöntemin başka toplumlardan alınmasında bir sakınca olmadığı yönünde bir anlayışın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak faydasız ilimden Allah'a sığınan Resûlullah gibi Kur'an da insanlara faydası dokunmayacak veya en azından onları gereksiz yere meşgul edebilecek mesnetsiz bilgilerin peşine düşülmemesini istemiştir. Kehf sûresinde âshâb-ı Kehf'in sayısının birleri tarafından bir tartışma konusu yapıldığının eleştirel bir anlatımla ortaya konduğunu⁶⁴ hatırlatmak isterim. Ayrıca “Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalp, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur.”⁶⁵ âyeti insanın hakkında kesin bilgi sahibi olmadığı şeyler hakkında ileri geri konuşmaması gerektiğini bildirir.

C. HZ. PEYGAMBER'İN TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ İÇİN KAYNAK OLUŞU

Hayatı ile ilgili prensiplerin ve bunları ifade eden kelimelerin çerçeveleri daha çok Resûl-i Ekrem (s.a.) tarafından belirlenmiş ve terim anlamı kazandırılmıştır. Nitekim Kur'an'da Allah, melek, kitap, âhiret, namaz, oruç, hac, zekât, sadaka, evlenme-boşanma, alış-veriş, karz-faiz, savaş-barış... gibi konular geçmekle birlikte bunların amelî plandaki sınırları yirmi üç yıllık uygulama çerçevesinde bu işle görevlendirilen Resûlullah tarafından çizilmiştir. Bu, Allah'ın kitabından sorumlu tuttuğu varlıklar ile kendisine elçi olarak seçtiği varlıkların insan ortak paydasında birleşmesi sebebiyledir. Zaten ilahi hakikatleri beşer seviyesinde ortaya koyma işi en iyi şekilde Allah'ın terbiyesinden geçmiş bir insan tarafından yapılabilirdi. Kur'an'da peygamber kıssalarının çok geçmesi ve bir hayli detay verilmesi yine bu sebeple olsa gerektir. Allah'ın birçok âyet-i kerimede Hz. Peygamber'e kendisini temsilde neredeyse sınırsız bir yetki vermiş olmasının⁶⁶ da bu bağlamda anlamak gerekir. Hz. Peygamber'in din ile ilgili hususların çerçevesini belirleme yetki ve otoritesinin tefsir ve Kur'an ilimleri için de geçerli olduğunu görmekteyiz. Ancak bu, yukarıda Kur'an-ı Kerim bahsinde ele aldığımız gibi, yine çoğunlukla ana ilkeler bazındadır. Tefsir ve Kur'an ilimleri terimlerine kaynaklık etmesi bakımından Resûlullah'ın (s.a.) söz ve fiillerinden bazı örnekler vermek uygun olacaktır.

Peygamberlikle görevlendirilmesinden sonra gelen âyetleri müslümanlara okuyup tefsir eden Hz. Peygamber bunun kendisine verilmiş Kur'ânî bir görev⁶⁷ olduğunu biliyordu. Ayrıca o tefsir ederken zaman zaman âyetlerde yer alan anlamı

⁵⁷ Yûsuf 12/3.

⁵⁸ el-Mü'min 40/78.

⁵⁹ Kıssa konusuna değinen âyetler için bk. en-Nisâ 4/164; el-A'raf 7/101, 176; Hüd 11/22, 100; Yûsuf 12/3; el-Kehf 18/13; Tâhâ 20/99; el-Mü'min 40/78.

⁶⁰ bk. el-Burûc 85/4-7.

⁶¹ Müslim, “Zühed”, 73; Tirmizî, “Tefsir”, 85.

⁶² Buhârî, “İ'tisâm”, 25, “Tevhid” 42; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V, 98.

⁶³ Tirmizî, “İlim”, 13; Ebû Dâvud, “İlim”, 11.

⁶⁴ el-Kehf 18/22.

⁶⁵ el-İsrâ 17/36.

⁶⁶ el-Ahzâb 33/36; el-Haşr 59/7.

⁶⁷ en-Nahl 16/44; İbrahim 14/4.

kapalı kelimeleri de açıklıyor, nâsîh ve mensûhu da bildiriyordu.⁶⁸ Zaten yüce Allah Hz. Peygamber'i "Andolsun ki Allah, mü'minlere kendilerinden, onlara kendi âyetlerini okuyan, onları anndıran ve onlara kitab ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içindeydiler" âyetinde Araplara Kur'an'ı okuyan, kitabı ve hikmeti öğreten bir insan olarak tanıtır. Resûl-i Ekrem'in Kur'an'ı öğretme görevine Hz. İbrâhîm'in duasında (el-Bakara 2/129) ve Cum'a sûresinde (62/2) de yer verilir.

Resûl-i Ekrem'in eğitiminden geçen sahabe Kur'an'ın indiği ortamı iyi bildiği, Kur'an'da övülen ve yerilen toplumsal davranış biçimlerine aşına olduğu için Kur'an'ı anlama noktasında önemli sıkıntılar yaşamıyordu. Ancak peş peşe inen Kur'an gün geçtikçe onların karşısına tam olarak kavrayamadıkları meseleleri getiriyordu. Onlar da bilmediklerini kendilerini eğitmek ve yetiştirmek ile görevlendirilen Resûl-i Ekrem'e sorarak müşkillerini halletme yoluna giriyorlardı. Meselâ "İnanıp ta imanlarına zulüm katmayanlar..."

Resûl-i Ekrem'e "Hangi birimiz kendi nefsinde zulmetmedi" diye sorulmuş ve duyulan endişe ihsas ettirilmiş, bunun üzerine Resûlullah buradaki "zulüm" kelimesini "şirk" ile tefsir ederek "... Kesinlikle şirk büyük bir zulümdür (لَا شِرْكَ لَكَ عَظِيمٌ)"⁶⁹ ayetini okumuştur⁷⁰. Hz. Peygamber'in bir soru üzerine İsrâ sûresindeki (17/79) "makâmen mahmuden" ibaresini "şefaât" olarak tefsir etmesi de⁷¹ bir başka örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Resûl-i Ekrem'in bu tavır Kur'an'ın tefsirinin müslümanlar için bir gereklilik olduğunu göstermektedir. Onun bu yaptığı iş de "ta'lim" ve "teybi'n" olarak adlandırılmıştır.⁷²

Resûl-i Ekrem'in amcası oğlu Abdullah b. Abbas için yaptığı dua bize hem kavramsal bir çerçeve çizmekte hem de Kur'an'ı anlama işinin gösterilecek şahsî gayretle sınırlı bir faaliyet olmadığını göstermektedir. Hadis kaynaklarında "Allahım! Ona Kitâb'ı öğret (اللهم علمه لكا)"⁷⁴ ve "Allahım! Onu dinde derin anlayış sahibi kıl ve ona te'vil'i öğret (اللهم فقهه لدين علمه تاويل)"⁷⁵ diye geçen sözlerinde te'vilin Allah tarafından insana bir bakıma ilham edildiği ve öğretildiği anlatılmak istenmiştir. Zamanla terimleşen "te'vil" kelimesi bu manayı içerisine alarak terimleşmiştir. Çünkü te'vil -yukarıda da bir şekilde temas edildiği gibi- tefsirden farklı olarak, lafızların bilinmesi ile anlamı çözülemeyen âyetler için geçerlidir

⁶⁸ Hz. Peygamber'in tefsir şekilleri için bk. Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1983, s. 138-199.

⁶⁹ el-En'am 6/82.

⁷⁰ Lokman 31/13.

⁷¹ Buhârî, "Enbiyâ", 41; "Tefsir", 31/1.

⁷² Tirmizî, "Tefsir", 17/8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 444, 478.

⁷³ el-En'am 6/105; en-Nahl 16/44; el-Cum'a 62/2; el-Kyâme 75/19.

⁷⁴ Buhârî, "İlim", 17, "Vudû", 10, "Fezâ'ilü ashâbi'n-Nebi", 24, "İ'tisâm", mukaddime; Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 138.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel; *el-Müsned*, I, 266.

ve âyetin birden fazla manaya hamli söz konusudur. Âyeti yorumlayan kişi muhtemel manalardan birini bir karine yardımıyla tercih eder. Allah'ın zatı ve sıfatları, cennet, cehennem, gök yüzü vs. ile ilgili müteşâbih âyetlerde bu durum açıkça görülür. Muhkem âyetlerin açıklanması için kullanılan "tefsir" terimi ise âyetleri, lafızların bilinmesi ile yorumlamak için kullanılır ve bu tür âyetlerin genellikle bir tek manası vardır.

Kur'an-ı Kerim anlatmak istediği gerçekleri ve verdiği bilgileri sunarken çok etkileyici ve sağlam bir dil kullanmıştır. İlk âyetin inşinden itibaren bunun farkında olduğu için hem Resûl-i Ekrem hem de sahabe Kur'an'ın ve diğer metinlerin doğru okunması, sağlam metinler meydana getirilmesi için ayrı bir dikkat ve özen göstermişlerdir. Dil ve anlatım itibarıyla cümlelerin kurallara uygun olması ile ilgilenen İbrâhîm'l-Kur'an ilminin ortaya çıkmasında ve zamanla bu ifadenin terimleşmesinde Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in uyanlarının önemli rol oynadığı açıktır. Bir dil mucizesi olan Kur'an'da söz güzelliği ve üstünlüğü sağlayan takdimler, te'hirler, hazifler, itnablar, icazlar, değişik kabilelerin kullanım tercihleri gibi farklı anlatım kalıpları ve tarzları bulunmaktadır. Vahyin ilk muhatapları bu üslup ve anlatım inceliklerini bozulmamış selikaları ile büyük oranda kavıyorlardı. Resûl-i Ekrem'e gelince o, peygamberlik öncesinde şiir ve edebiyat ile ilgilenmemiş olmasına rağmen sağlam bir dil yapısına sahip olduğundan güzel ve doğru konuşmaya önem verir, bozuk konuşanları uyarırdı. Bir defasında konuşmasında hata yapan bir sahabe hakkında "شد خاكم فإنه قد ضل" (*Kardeşinizi düzeltiniz; zira o (konuşmasında) hata yapmıştır*) buyurmuşlardı⁷⁶. Resûlullah'ın eğitiminden geçen sahabenin de bu konuda dikkatli olduğu görülür. Hz. Ömer vâlisi Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin mektubunda yazım hatası görünce ondan kâtibini uyarmasını istemiştir⁷⁷.

Hz. Peygamber'den ve sahabeden "i'rab" kelimesi kullanılarak Kur'an'ı irab etme ile ilgili de rivayetler gelmiştir. Ancak bunlar bugünkü anlamda bir cümle ve kelime tahliline yönelik olmayıp Kur'an'ı anlama ve yorumlamaya dair olsa gerektir. Zira o vakit Arap dilinin yazılı bir kuralı bulunmadığından tahlilin yapılması zaten mümkün değildi. Hz. Peygamber'den rivayet edilen "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقُرْآنُ حَرِيفًا" (*Kur'an'ı i'rab ediniz, onun garib lafızlarını araştırınız*)⁷⁸ hadisi ile Hz. Ebû Bekir'den gelen "Bana Kur'an'dan bir âyet i'rab etmem bir âyet ezberlememden daha sevimsizdir", Hz. Ömer'den nakledilen "Kim Kur'an'ı okur ve i'rab ederse Allah katında ona bir şehit ecri

⁷⁶ el-Hakim, *el-Müstedrek*, II, 439.

⁷⁷ Konuyla ilgili rivayetler için bk. İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Kitâbü 'Uyûni'l-ahbâr*, Kahire 1343-49/1925-30, II, 155-160; Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi ilel'i'n-nahu* (nşr. Mazin Mübarek), Beyrut 1406/1986 (5. bs.), s. 96; İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, Beyrut, ts. (Dâri'l-Kütübü'l-Arabî), II, 8; Celâleddin es-Süyûtî, *el-İkân* (nşr. Mustafa Dîb el-Buğa), II, 1194-1195.

⁷⁸ el-Hakim, *el-Müstedrek*, II, 439; İbn Atıyye el-Endekîsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi*

verilir”⁷⁹ ve Abdullah b. Ömer'in "Kim Kur'ân'ı okur ve okurken irab ederse (fe a'ربة fi karâetihî), onun için her bir harf yerine yirmi hasene yazılır, kim de Kur'ân'ı irab etmezsin okursa onun için her bir harf yerine on hasene verilir"⁸⁰ sözü hep Kur'ân'ın doğru okunması ve anlaşılması ile ilgilidir. Zira nokta ve harekeden tecrid edilmiş bulunan ve gelişmemiş bir yazı ile kaleme alınan Kur'ân metnini okurken bazı hataların yapılması pekala mümkündür ve bu noktaya hassasiyet göstermek gerekmekteydi. Ancak Kur'ân metnini doğru okumayı sağlayan teşebbüslerden sonra "i'rab" kelimesi daha çok Kur'ân-ı Kerîm'in dilbilgisi açısından tahlili için kullanılır olmuştur. Zaten Süyûtî de ilk döneme ait yukarıda geçen rivayetlerdeki "i'rab" kelimesinin "tefsir" ve "beyan" anlamında kullanıldığını bildirir.⁸¹ Her ne kadar i'rab kelimesi ilk dönemde doğru okuma ve konuşma için kullanılıyor ise de teknik anlamıyla i'rabü'l-Kur'ân da aynı maksada matuf bir bilim dalıdır. Zira âyetler doğru dil tahlilleri yapılmadığı takdirde zaten yanlış anlaşılırlar. Mübteda ile haberin, fail ile me'ulün, hal ile temyizden karıştırılması doğrudan anlamı etkilemektedir. Gerek Kur'ân'ın yapısı, gerek Resûl-i Ekrem'in dile verdiği önem gerekse sahabenin hassasiyeti "i'rabü'l-Kur'ân" ilminin ve teriminin doğuşunu hazırlamış ve kısa zaman içerisinde gelişmesini sağlamıştır. Bu alanda erken dönemde yazılan ve aşağıda bazı örneklerini sunacağımız geniş literatür bunun delilidir.

Resûl-i Ekrem Kur'ân'ın yanlış ve indî yorumunun önüne geçmek için müteşâbih ve te'vil konusuna önem vermiştir. Bu konuda Hz. Âişe'den şöyle bir rivâyet gelmiştir: Resûlullah Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetini baştan sona okudu ve "Müteşâbih âyetlerin peşine düşenleri gördüğünde (bil ki) onlar Allah'ın -kendilerini bu âyette kalplerinde eğrilik bulunanlar olarak- isimlendirdiği kimselerdir. Onlardan uzak durunuz/sakininiz (فإبت لذین يتبعو ما تشابه منه، فألك لذین ی الله) (ناحد هم

(با لله عن تبا مشابه لقر ، لتحذير من متبعيه، لله عن لاختلا لقر)

Hiz. Peygamber'den nakledilen hadisler içerisinde geçen ve bir kısmı sonradan Kur'ân ilimleri içerisinde terimleşen kelimelerin gerçekte Resûlullah tarafından kullanılıp kullanılmadığını tam olarak bilemiyoruz. Zira mana ile rivayet sebebiyle bu kelimelerde

tâbiün'un bir yer değiştirmesi olmuş olabilir. Meselâ sahabe kendi arasında anlamı kapalı kelimeler için müteşâbih kelimesini kullanıyor muydu?, mecâzî'l-Kur'ân tabiri onların arasında var mıydı, varsa ne anlamda kullanıyorlardı. Ancak muhtemel bir durum için hadislerin tümünü geçersiz kılacak bir tavır geliştirmek de doğru olmayacaktır. Meselâ neredeyse tevâtür derecesi elde eden⁸² yedi harf (seb'ati ahurf) hadislerinde geçen "حر سبعة" tamlamasının bizzat Resûlullah tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Onun bu kullanımı zamanla Kuraat ilminin bir alt başlığı olarak terimleşmiş ve günümüze kadar gelmiş ve bu alanda çok sayıda eser yazılmıştır.⁸³

Yukarıda da işaret edildiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve tefsir ilmi için çok önemli olan bilgi, kelime ve kavramların ıstılahlaşmasında en büyük pay bunları farklı yer ve zamanlarda ve farklı kelime kalıpları ve formlarında sıklıkla kullanan Resûl-i Ekrem'e aittir. Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılması ve tefsiri için son derece önemli olan bu durum sadece Kur'ân'ın tefsiri ve Kur'ân ilimleriyle de ilgili değildir. Kur'ân'da farklı anlamlarda kullanılan kelimeler Resûlullah (s.a.) tarafından adeta sınırları ve çerçevesi belirlenerek özel anlamlarda kullanılmış, bu kullanımı gören sahabe aynı özeni göstererek İslâmî terminolojinin doğmasını sağlamışlardır. Mesela Kur'ân'da "salât" kelimesi hem dua, hem namaz hem de ibadet için kullanılır. Üstelik geçmiş milletlerin⁸⁴ ve müşriklerin yaptığı ibadetler için⁸⁵ de "salât" kelimesinin kullanıldığı görülür. Zekat kelimesi ve türevleri de farklı anlamlarda kullanılır. Ancak Resûl-i Ekrem'in kullanımı ile bu kavramlar sınırları belli olan ıstılahlar haline almıştır. Kur'ân'da sadaka kelimesi yer yer zekat anlamında kullanıldığı halde Resûlullah'ın ve sahabenin kullanımları ile sadaka zekat dışında kalan ve farz olmayan bağışlar için kullanılan bir terim haline gelmiştir. Böyle olunca artık birinin çıkararak Kur'ân'da geçen "salât" kelimelerini ilk çağırışımı olan müslümanların ibadet maksadıyla yaptığı özel hareketler içeren ibadet dışındaki bir anlamda mesela "dua" anlamında kullanması kabul edilemez. Bu kimse ancak bir karine yoluyla bunların dua için kullanılmış olduğunu söyleyebilir. Vahy kelimesi de Kur'ân-ı Kerîm'de birkaç anlamda geçmekte ve farklı kimselere nisbet edilerek zikredilmektedir. Ancak Resûlullah bu kelimeyi konuşmalarında hep Allah'tan peygamberlerine gelen ilahi bilgi anlamında kullanmış böylece vahy kelimesi kullanıldığında bu çağırışımı birincil çağırışımı olmuştur.

⁷⁹ *tefsirü'l-kur'ân*, I-V, Beyrut 1413/1993, I, 40; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, (nşr. Ebû İshâk İbrâhîm), I-XX, Kahire 1386-87/1966-67, I, 23; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsiri'l-Bahri'l-muhît*, Kahire 1329, I, 13; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 86; es-Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1194.

⁸⁰ bk. el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, I, 23; es-Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1195.

⁸¹ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, I, 23; İbrâhîm Abdullâh Rufeyde, *en-Nahu ve kütübü't-tefsir*, Bingazi 1399/1990 (2. bs.), I, 99; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 99.

⁸² es-Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1195.

⁸³ bk. Emin Aşıkıttulu, "Kurâat İlminin Temellendirilmesinde Ahurf-i Seb'a Hadisi: Tahrîç, Tahlil ve Değerlendirme", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları IV*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2002, s. 90-99

⁸⁴ Eserler için bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 301-302.

⁸⁵ Meselâ bk. Hüd 11/87; Meryem 19/59

⁸⁶ Meselâ bk. el-Enfal 8/35; el-Mâün 107/5.

D. TEFSİR VE KUR'ÂN ERİMLERİNİN OLUŞUM SÜRECİNDE SAHABE ve TÂBİÜN NESLİ

İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı hadismecmuasında bulunan " *لقد ما لبهي عن* *سافر لآتمر* (Kişinin Kur'ân ile düşman topraklarına seyahat etmesinin yasaklanması bâbı)" adlı konu başlığı Kur'ân âyetlerinin yazılı olarak muhafaza edildiğini ve bu yazılı kısımlar için "Kur'ân" teriminin kullanıldığını göstermektedir. Abdullah b. Ömer'in naklettiği bu hadisi yorumlayan Malik bunun sebebinin yazılı metnin düşman eline geçmesi korkusu olduğunu söylemektedir⁸⁶. Aslında ilk bakışta Kur'ân metninin düşman eline geçmesinin pek öyle çekinilecek bir durum olmadığı gibi bir düşünce akla gelmekteyse de Kur'ân-ı Kerim'in nüzülü tamamlanmadığı için bu ileride müslümanlar arasında bir fitne çıkarmak için kullanılabilir endişesi taşınmış olabilir. Düşman eline geçen âyetler arasında ileride neshedilmiş olanlar bulunabileceği gibi o vakit peş peşe gelen âyetler arasına sonradan başka bir âyetin daha yerleştirilmesi de mümkündür.

İmam Malik'in yukarıdaki rivayetinden de anlaşıldığı gibi Kur'ân-ı Kerim müslümanların dini ve dünyevi olarak "her şeyi" olduğundan Kur'ân ile ilgili ilk ciddi iş onun derlenmesi ve dışarda hiçbir âyet kalmayacak şekilde iki kapak arasına alınması olmuştur. Ciddi bir Kur'ân bilgisine ve anlayışına sahip olduğu anlaşılan Hz. Ömer'in basiretli yaklaşımı ile Hz. Ebû Bekir'in dini koruma noktasındaki ihtiyatı ve dikkati birleşerek verilen karar sonucunda derlenerek kitap halini alan Kur'ân-ı Kerim'e bir isim arayışı olmuş ve sonunda "Mushaf" kelimesi tercih edilmiştir. İbn Mes'ud'un Mushaf kelimesini teklif ederken bu kelimenin Habeşistan'da kullanıldığını söylemesi⁸⁷ önemlidir. Bu kelimenin Habeş dilinde kullanılıyor olması sahabe tarafından yadırganmamıştır. Müslümanların dini konularda isimlendirme yaparken ne kadar rahat olduklarını göstermesi bakımından bu örnek dikkate değerdir. Gerçi mushaf kelimesi ile aynı kökten gelen suhuf kelimesi, içinde Kur'ân yazılı olan sayfalar veya yazılı belge anlamında Kur'ân'da zaten geçmekteydi⁸⁸. Muhtemelen sahabe isimlendirme esasında bunu da dikkate almıştır.

Hız Osman döneminde ortaya çıkan bazı hadiseler İslâm toplumunda çok kapsamlı bir Kur'ân eğitimi ve Kur'ân tefsiri çalışmasının olduğunu göstermektedir. Üstelik genişleyen toplum içinde aslen Arap olmayanların ve Arapça'yı sonradan öğrenenlerin oranı bir hayli artmıştı. Toplumun Kur'ân ile ilgili hassasiyetlerinin farkında olan Hz. Osman'ın direktifi ile bir araya gelen heyet tarafından yazılan ve

çoğaltılıp çeşitli beldelere gönderilen Kur'ân nüshaları müslümanlar arasındaki kitap telifi düşüncesini de bir hayli güçlendirmiştir. Yazılıp iki kapak arasına alınınca "Mushaf" adı verilen Kur'ân-ı Kerim nüshalarının kendisine ait yazım ve imla şekilleri yeni bir ilmin doğmasına zemin hazırlamıştır. Resmî'l-Mushaf adı ile terimleşen bu ilim belki de üzerinde ciddiyetle durulup eserler yazılan ilk Kur'ân ilmidir. Özellikle Kur'ân kıraati ile ilgilenen âlimler bu ilme ilgi duymuşlar ve bir yandan ilk Kur'ân nüshalarının yazımının inceliklerini öte yandan da nüshalar arasında bulunan az miktardaki farklı yazımların gerekçelerini ortaya koymuşlardır. Resmî'l-Mushaf ilmi altında onun noktalanması ve harekelenmesi ile ilgili olan "naktü'l-mesâhif" ilmi vardır ki bu alanda da çeşitli eserler telif edilmiştir.

Sahabenin eli altında yetişen ve azımsanamayacak bir kısmı mevâlden olan tâbiün, mensup oldukları bölge ve kültürlerin de katkısıyla Kur'ân'ı tefsir ve yaptıkları ilmi çalışmalara bir ad verme noktasında daha da ileriye gitmişlerdir. Zira bunlar aktarıcı olma vasfı yanında yorumlayıcı ve sorgulayıcı vasıflarını da kullanmışlar ve kendilerine kadar gelen bilgi birikimi üzerine yeni şeyler eklemişlerdir. Aslında Hz. Peygamberin Kur'ân'ı 'sözlü' olarak tefsir etme noktasında ölçülü davranması (yani Kur'ân'ın az bir kısmını sözlü olarak tefsir etmesi)⁸⁹ ve müslümanları Kur'ân araştırmalarına teşvik etmesi müslümanlara çok ciddi bir motivasyon sağlamıştır. Meselâ İsrailiyat konusunda her türlü tehlikesine rağmen yasaklayıcı olmamış hatta bir bakıma başka din mensuplarından gelen bilgiler içerisinde kabul edilmeye uygun olanların bulunabileceğini ima etmiştir. Böyle olunca geçmiş milletlere dair Kur'ân'da anlatılan bilgilerin kat kat fazlası sahabe ve tâbiün nesli arasında dolaşmaya başlamıştır. Resûlullah'ın (s.a.) müslümanlardan iyi niyetli olmaları durumunda bir iş yaparken sehven hatalı davrananları övmüş olması, içtihat edenlerden isâbet edenlerin de etmeyenlerin de, Kur'ân okuyanlardan kekeleyenlerin de akıcı bir şekilde okuyanların da sevap elde ettiğini söylemesi ilme ve araştırmaya olan hevesi ve râğbeti artırmıştır.

Hulefâ-i Râşidin, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde İslâm toplumunun alabildiğine geniş bir coğrafyaya yayılması ve müslümanların sayısının o zamanki dünya nüfusu içerisinde iyi bir orana yükselmesi kendisini ilme veren insanların toplum içindeki oranını ve genel sayısını da artırmıştır. Daha önce az sayıda sahabeden her biri toplumsal faaliyetin pek çok kolunda aynı anda iş görürken ilerleyen zaman içinde sadece ilim

⁸⁶ Mâlik, *el-Muvatta'*, "Cihâd", 2.

⁸⁷ bk. es-Süyûtî, *el-İkân*, I, 164-165.

⁸⁸ bk. Tahâ 20/133; en-Necm 53/36; Abese 80/13; el-A'lâ 87/18-19.

⁸⁹ Hz. Peygamberin tefsirinin miktar için bk. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî: Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî), Riyad 1423/2003, I, 79, 83; İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azim* (nşr. M. İbrahim Benna v.dğr.), İstanbul 1984, I, 18. Değerlendirme için bk. Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ânı Tefsiri*, s. 46-61.

ile meşgul olan ve kendisini bu alanda alabildiğine iyi yetiştiren insanlar çıkmıştır. Bunlar gelir getirici işlerle uğraşmışlarsa da bu onları, asli uğraşı alanları olan ilimden koparmamıştır. Tâbiün ve tebe-i tâbiün dönemine gelindiğinde iyice ortaya çıkan en belirgin Kur'ân ilimleri: kıraat, resmü'l-mushaf, naktü'l-mushaf, el-vakf ve'l-ibtida, halku'l-Kur'ân, fezâ'ilü'l-Kur'ân, el-Mekki ve'l-Medenî, garibü'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, ma'âni'l-Kur'ân, esbâbü'n-nüzül, en-nâsih ve'l-mensûh olmuştur. Onlar bütün bu bilgileri özümseyerek Kur'ân'ı tefsirde yetkinlik kazanmışlardır. Bunların tamamında bir ilim olarak tam bir terimleşme gerçekleşmemişse de mezkur alanların çerçevesi büyük oranda belli olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kur'ân ilimleri kavramlarının büyük bir kısmı Kur'ân-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'e dayandığı için tabii bir oluşum gözlenmiş, bu tabii oluşuma ad verme noktasında aceleci davranılmamıştır. Ancak yine de Kur'ân ilimlerinin bir takım önemli eserlerinin I. hicri asrın sonlarından, özellikle de II. asrın ortalarından itibaren "tefsîr, kıraât, nâsih-mensûh..." gibi kelimeler kullanılarak telif edilmiş olması terimleşmenin oldukça erken bir dönemde başladığını göstermektedir. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde bir kısmı günümüze ulaşmamış pek çok tefsir ve Kur'ân ilimleri eserinin adının yer alması bunun en açık delilidir.

E. TERİMLERİNİN OLUŞUM ve GELİŞİMİNİ GÖSTERMESİ BAKIMINDAN MÜSTAKİL KUR'ÂN İLİMLERİ ESERLERİ

İlk hicri asrın ikinci yarısından itibaren -az sayıda da olsa- telif edilmeye başlayan Kur'ân'a dair eserler özellikle 150 yılından sonra iyice artmıştır. İlk üç asır içerisinde tasnif ve telifi tamamlanan Kur'ân ilimleri sonradan adlarına "ulümü'l-Kur'ân" denilen kitaplar içerisinde bir düzen içerisinde yer almıştır. Bu terimlerden, ilimlerden ve telif edilen eserlerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Kur'ân'ın dili ile ilgili ilimlerin başında Kur'ân'ın dilbilgisi bakımından doğru okunup yazılmasından ve farklı vecihlerin ne gibi anlam kaymaları ve zenginliği ortaya çıkardığından bahseden i'râbü'l-Kur'ân ilmi gelir. Hz. Peygamber hatasız konuşmaya ve Kur'ân'ı dilbilgisi bakımından doğru okumaya dikkat çekmişse de bu ilmin temellerinin Hz. Ali (ö. 40/660) tarafından atıldığı söylenmektedir. Ebü'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/668), Yahya b. Ya'mer ve Halil b. Ahmed'in Kur'ân'ı harekemesi ve noktalaması ile bu ilmin varlığı tescil edilmiş oldu. Kur'ân'ın i'râbi ile ilgili yazılan eserlerin tarihinin h. II. asrın başlarına kadar gitmesi de bu ilme olan ilgiyi ve ilmin değerini

ortaya koymaktadır. Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ini⁹⁰ i'râbü'l-Kur'ân literatürünün ilk kaynağı kabul etmek mümkündür. Ali b. Hamza el-Kisâi'nin (ö. 189/805) *Maktû'u'l-Kur'ân ve mevsûlüh*'ü ile Ebü Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *el-Mesâdir fi'l-Kur'ân* ve *el-Cem' ve't-tesniye fi'l-Kur'ân*'ı yine irâbü'l-Kur'ân literatürü arasındadır. Günümüze ulaşmamış olsa da adında İrâbü'l-Kur'ân ifadesi olan ilk kitap Kutrub'a (ö. 206/821) aittir⁹¹. Teşekkül döneminde bazı Kur'ân ilimleri terimleri birbirleri yerine kullanıldığı için bazı isimlendirmelerin içerikle uyumu bize meçhuldür. Meselâ Ferrâ'nın günümüze de ulaşan ve *Me'âni'l-Kur'ân* adıyla neşredilen eserinin asıl adının *Tefsîrü müşkili i'râbi'l-Kur'ân ve'l-me'âni* olduğu söylenir. Ebü Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın *İ'râbü'l-Kur'ân*'i⁹², İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/853) *el-Vâdiha fi i'râbi'l-Kur'ân*'i⁹³, Ebü Hâtîm es-Sicistânî (ö. 248/862), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve el-Müberred'in (ö. 286/900) *İrâbü'l-Kur'ân* adlı kitapları⁹⁴, hicri III. asırda yazılan eserlerdendir. Ancak bilebildiğimiz kadarıyla bunlardan hiçbiri günümüze intikal etmemiştir. Nehhâs'ın (ö. 338/950) yayımlanmış olan *İ'râbü'l-Kur'ân*⁹⁵ adlı eserinde âyetlerin kelime ve cümle yapısı, açıklanması ve kıraat farklılıkları üzerinde durulmuş, ayrıca nüzül sebeplerine, nâsih ve mensuha temas edilmiştir.

Garibü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir Kur'ân'ın kelime ve terkiplerinin anlamlarıyla ilgilenen ilimlerdendir. Dilde az kullanılan veya bölgesel kullanımdan mütevellit anlamını o dili konuşan herkesin bilemediği kelimeler "garib" olarak adlandırılırken birkaç manaya ihtimali olması sebebiyle anlamını tayinde zorluk çekilen kelime ve terkipler müşkil olarak kabul edilmiştir. Abdullah b. Abbas'tan Kur'ân'ın gariblerine dair gelen rivayetler kitap olarak da basılmıştır. Ondan itibaren bu alanda "garibü'l-Kur'ân" adıyla çok sayıda eser neşredildiğini görmekteyiz. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn'in (ö. 122/), Ebân b. Tağlib'in (ö. 141/758), Malik b. Enes'in (ö. 179/795), Kisâi'nin (ö. 189/805) ve daha çok sayıda ilk dönem aliminin bu alanda kitabı vardır.⁹⁶ İbn Kuteybe (ö. 276/889)

⁹⁰ nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, I-V, Kahire 1977-1983, 2. bs.

⁹¹ bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Ruzâ Teceddüd), Dâru'l-Meysera, Beyrut 1988, Tahran, s. 58; Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* (nşr. Ali b. Ömer), Kahire 1392/1972, II, 255.

⁹² Bükâi bu eserin bir nüshasının Rampur Kütüphanesi'nde (Rampur Ruzâ Library, Hindistan) bulunduğunu söylüyor (bk. Muhammed Hasan Bükâi, *Kitabnâme-i Büzürğ-i Kur'ân-ı Kerim*, Tahran 1374, II, 480).

⁹³ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin* I, 349; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge), İstanbul 1971, I, 123.

⁹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 65, 86.

⁹⁵ Kahire 1974; nşr. Zühayr Gazî Zâhid, I-III, Bağdat 1977-1980; I-V, Beyrut 1985.

⁹⁶ Bu konudaki önemli eserlerin tanıtımı için bk. Abdulhamid Seyyid

ise *Garibü'l-Kur'an*⁹⁷ ve *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*⁹⁸ adlı kitapları ile bu iki sahada eser veren önemli bir Kur'an araştırmacısıdır. Müşkilü'l-Kur'an'a dair ilk müstakil eserlerin ise II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarına doğru yazılmaya başlamıştır. Bu sahanın ilk müellifleri *Cevâbâtü'l-Kur'an* adlı eseriyle Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814) ve *er-Redd ale'l-mülhidin fi teşâbühi'l-Kur'an* adlı eseriyle Kutrub'dur⁹⁹. Müşkilü'l-Kur'an'a dair günümüze ulaşan en eski telifler, III. (IX.) yüzyıla aittir. Bu yüzyılda bu alanda daha sistemli ve kapsamlı eserlerin te'lif edildiği görülmektedir. Meselâ, Ahmed b. Habel'in *er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika* adlı risâlesi ilk dönemlere ait, özellikle mülhid ve zındıkların Kur'an'da ihtilaf ve tenakuz iddialarına reddiye türünde yazılan eserlere örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Mufazzal b. Seleme ed-Dabbî'nin (ö. 290/903) *Ziyâ'ül-kulûb min me'âni'l-Kur'an ve garibih ve müşkilih*¹⁰⁰, Sa'leb'in (ö. 291/904) *Kitabü Müşkili'l-Kur'an*¹⁰¹ ve İbn Haddad el-Gassânî'nin (ö. 302/915) *Tavzihü'l-müşkil fi'l-Kur'an*¹⁰² bu alanda zikredilecek ilk eserlerdendir.

Kur'an'da geçen kelime ve terkiplerin gerçek anlamı dışında kullanılması onda mecazların bulunduğunu ispat etmektedir. Bazı âlimler mecâzî anlatımı bir nevi yalana başvurmak olarak kabul ettiklerinden Kur'an'da mecazın bulunmadığını söylemişlerse de genel kabul bunun aksinedir. Bu ilim Kur'an'da yer alan mecâzî ve hakiki ifadelerin tefriki ve yorumlanması ile ilgilendiğinden Kur'an'ın anlaşılması ve tefsirine çok büyük katkı sağlamıştır. İlk dönemlerde yazılan "mecâzî'l-Kur'an" başlıklı kitaplar çoğunlukla luğavî tefsir niteliğinde olduğu için isimlendirme yanıltıcı olabilmektedir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzû'l-Kur'an*'ı bu tür eserlerin en meşhurdur. Kur'an'da yer alan bazı kelimeler pek çok anlama sahip oldukları için bunlara vücûh denilmiş, pekçok farklı kelime de tek bir anlama geldiği için nezâir adıyla anılmıştır. Meselâ "el-hüdâ" kelimesi Kur'an'da on yedi ayrı anlamda kullanılmışken cehennem, nar, sakar, hutame, cahîm gibi kelimeler de âhirette günahkarların ceza çekeceği yere verilen isimler olarak cehennem anlamında kullanılmışlardır. Bu ilim dalı da ilklerden olup İkrime'nin (ö. 105/723) konuyla ilgili bir eser yazdığı nakledilmiş, Mukâtil b. Süleyman'a (ö. 150/767) nisbet edilen *el-Eşbâh (el-Vücûh) ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı bir eser ise günümüze

kadar gelmiştir.¹⁰³ Me'âni'l-Kur'an türü çalışmalar dil tahlilleri ile dil mana ilişkileri üzerine duran eserlerdir. Zerkeşi bu ilmi Kur'an'ı anlama ve yorumlama ilimleri arasında sayarak bu türde yazılan kitapların müellifleri için ashâbü'l-me'âni teriminin kullanıldığını yazar. Ona göre kasd ve maksad anlamına gelen ma'na kelimesinin kökünde izhar etme ortaya çıkarma anlamı da vardır¹⁰⁴. Kaynaklarda me'âni'l-Kur'an alanındaki ilk eserin Kutrub'a ait *Me'âni'l-Kur'an* olduğu söylenir¹⁰⁵ Kutrub'un muasır el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'an*¹⁰⁶ adlı eseri ise bugün elimizdedir. Ayrıca Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830)¹⁰⁷, Ebu İshak İbrahim ez-Zeccac'ın (ö. 311/923)¹⁰⁸ ve en-Nehhâs'ın (ö. 338/950)¹⁰⁹ aynı adla anılan eserleri de günümüze intikal etmiştir.

Kur'an'ın anlaşılması ile ilgili ilimlerin başında tefsir ilmi gelir. Sahabe ve tâbiün devrinde şifahi olarak devam eden Kur'an tefsirini Kur'an ilimleri içerisinde ilk tedvin olan ilim¹¹⁰ olarak görmek yerinde olur. Abdullah b. Abbas'tan itibaren bazı önde gelen sahabeye ve tâbiünün büyüklere "tefsir" adıyla eserlerin nisbet edilmesi hem "tefsir" teriminin kullanımı hem de bu ilmin geçmişi açısından önemlidir. Bunların en meşhuru Kelbî-Ebû Sâlih-İbn Abbas isnadıyla gelen ve Firûzâbâdi tarafından *Tenvîrû'l-mikbâs min tefsiri İbn 'Abbâs*¹¹¹ adıyla derlenen İbn Abbâs tefsiridir. İbn Abbas'ın yorumları, Abdülaziz Humeydi tarafından *Tefsirü İbn 'Abbâs*¹¹² ve Râşid Abdülmun'im Recâl tarafından *Sahifetü Ali b. Ebî Talhâ 'an İbn Abbâs*¹¹³ adıyla da kitaplaştırılmıştır. Hasan-ı Basrî'ye de *Kitabu Tefsiri'l-Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî* adıyla bir tefsir kitabı nispet edilmişse de¹¹⁴ şu ana kadar ona ait olduğu kesinlik kazanan bir tefsire rastlanamamıştır¹¹⁵. Muhtemelen onun sözlü Kur'an açıklamaları talebeleri tarafından yazılarak kitaplaştırılmıştır. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) çeşitli kaynaklarda dağınık

⁹⁷ Kahire 1975. Mukâtil b. Süleyman'ın bu eseri Türkiye'de de yayımlanmış ve tercüme edilmiştir (*el-Vücûh ve'n-nezâir*, nşr. Ali Özek, İstanbul 1993).

⁹⁸ ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 283.

⁹⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 37, 58; es-Süyûtî, *el-İtkân*, II, 724.

¹⁰⁰ I-III, Beyrüt 1980, 1983.

¹⁰¹ Eserin üç neşri yapılmıştır: I-II, nşr. Faiz Faris, Darü'l-Beşir, Kuveyt 1981, 2. bs.; I-II, nşr. Abdülemir Muhammed Verd, Alemü'l-Kütüb, Beyrüt 1985; I-II, nşr. Hüda Mahmud Karaa, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1990.

¹⁰² I-V, nşr. Abdülcelil Abdüh Şelebi, Alemü'l-Kütüb, Beyrüt 1988.

¹⁰³ I-II, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Ahmed Yûsuf Necâti, Mısır 1966; III, nşr. Abdülfettâh Şelebi, Mısır 1973; I-VI, nşr. Muhammed Ali es-Sâbûni, Mekke 1408-1410/1988-1990.

¹⁰⁴ Halid Abdurrahman el-Akk, *Usûlü't-tefsir ve kavâ'iduh*, Beyrüt 1406/1986, s. 28

¹⁰⁵ Kahire 1873; I-VI, İstanbul 1317-1320.

¹⁰⁶ Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke, ts.

¹⁰⁷ Beyrüt 1991. Bu tefsirin diğer adı *Tefsirü İbn 'Abbâs*'tır.

¹⁰⁸ Mesela bk. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 36; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul I, 446.

¹⁰⁹ bk. Abdulhamit Birişik, "Hasan-ı Basrî: Tefsir ilmindeki yeri", *DîA*, İstanbul 1997, XVI, 301-302.

Taleb, *Garibü'l-Kur'an: ricâlühü ve menâhicühüm min İbn Abbâs ilâ Ebi Hayyân*, Kuveyt 1986; ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 388-393; İsmail Cerrahoğlu, "Garibü'l-Kur'an", *DîA*, İstanbul 1996, XIII, 379-380

⁹⁷ nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Beyrüt 1378 /1958, 1398/1978.

⁹⁸ nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1393/1973.

⁹⁹ bk. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 58.

¹⁰⁰ bk. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 37.

¹⁰¹ Fuad Sezgin, *GAS*, VIII, 147.

¹⁰² Bükâi, *Kitabnâme-i Büzürg-i Kur'an-ı Kerîm*, VII, 2934.

halde bulunan Kur'ân yorumları günümüzde derlenmiş ve *Tefsirü'l-Hasani'l-Basri*¹¹⁶ adıyla yayınlanmıştır. Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) tâbiûn içerisinde ilk tefsir yazarı olduğu söylenirse de kendisine nisbetle yayınlanan *Tefsirü'l-Mücahid*¹¹⁷ ve *Tefsirü'l-İmam Mücahid b. Cebr*¹¹⁸ adlı eserlerin kendisinden sonra derlendiği kuvvetle muhtemeldir¹¹⁹. Tebe-i tâbiûndan Mukâtil b. Süleymân'a ait *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân [et-Tefsirü'l-kebir]*¹²⁰ adlı eser müellifinin elinden çıkan ilk tam Kur'ân tefsiri olarak bilinir. Tebe-i tâbiûn dönemine ait olup neşredilen ilk eser Süfyânü's-Sevri'nin (ö. 161/778) *Tefsiru Süfyani's-Sevri*¹²¹ adlı tefsirdir. Yahya b. Sellâm'ın (ö. 200/815) ve Abdurrezzak b. Hemmâm'ın (ö. 211/827)¹²² da tefsiri bulunmaktadır. Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tusteri'nin. (ö. 283/896) *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*¹²³ adlı kitabı ilk işari tefsirlere aittir. Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin (ö. 310/922) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli'l-Kur'ân* adlı muhteşem tefsiri tefsir tarihi için bir kilometre taşı mesabesinde. Dirâyet tefsirleri içerisinde ise Ebû Mansur el-Matürîdi'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*¹²⁴ adlı tefsiri çok kıymetlidir. Mukâtil b. Süleymân'ın *Tefsirü'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân*¹²⁵, İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820)¹²⁶, Ebu Cafer et-Tahâvî'nin¹²⁷ ve Ebû Bekr Ah. b. Ali el-Cessâs'ın (ö. 370/981)¹²⁸ *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserleri de konu tefsirlerinin ilk örnekleridir. bir te'lif türü olarak ahkâmü'l-Kur'ân terimi ilk defa bu eserlerde kullanılmıştır.

Kur'ân ilimleri terimlerinin ilim camiasına iyice yerleştiğini göstermesi açısından önemli olan yukarıda saydığımız telif türleri ve verilen eserler sadece örnek kabilinden olup hem ilimlerin hem de eserlerin sayısı anılandan çok daha fazladır. Bu konuda özellikle İbnü'n-

Nedîm'in *Fihrist*'inin ilk bölümleri incelenebilir.

F. KUR'ÂN İLİMLERİ ve TERMİNOLOJİSİNE DAİR KAPSAMLI KİTAPLAR

Arapça "ulümü'l-Kur'ân" olarak anılan Kur'ân ilimleri terimi "ulüm" ve "Kur'ân" kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir isim tamlamasıdır. Tamlamanın bilinçli olarak seçildiği ve doğru kullanıldığı farzedilirse, Kur'ân ilimlerinin Kur'ân'la ilgili olması gerekmektedir. Kur'ân ile ilgisi olmayan, fakat kendisinden Kur'ân'ın yorumunda dolaylı olarak yararlanan ilimlerin Kur'ân ilmi sayılıp sayılmayacağı noktası tartışmaya açıktır. Kur'ân ilimleri ile ilgili bir tanım getirmek gerekirse, "Kur'ân'ın vahyi, nüzûlü, yazımı, okunması, tertibi, toplanması, çoğaltılması, hattı, kıraati, tefsiri, i'cazi, nâsîh ve mensûhu, i'râbi, dil, üslûb ve belağatı, âyet ve sûrelerinin birbiriyle ilgisi, muhkem ve müteşâbihi tek tek Kur'ân ilmi olarak karşımıza çıkarken bunların tamamını birlikte ve sistematik olarak inceleyen ilim "Kur'ân ilimleri" adıyla anılır.

Son yıllarda İslâm dünyasında ve özellikle Türkiye'de yapılan bir kısım çalışmalar için kullanılan "usûlü't-tefsir" terimi genellikle Kur'ân ilimleri yanında kullanılmaktaysa da bu birebir karşılamadığı gibi karşılıklı da sebebiyet vermektedir. Çünkü bu terim Kur'ân'ı tefsir edebilmenin esasları çağrışımı öne çıktığından daha çok tefsir yöntemi akla gelmektedir. Ayrıca Kur'ân tefsiri için fikh ilminde olduğu gibi ayrıntılı bir usûlün varlığından da söz edilemez. Ulümü't-tefsir teriminin ilk dönemlerde ulümü'l-Kur'ân yerine kullanıldığına da rastlanılmaktadır. Ancak kapsam olarak bunun, ulümü'l-Kur'ân'a denk olduğunu söylemek mümkün değildir¹²⁹.

Bir ilim ıstılahı değil de normal bir terim olarak düşünüldüğünde "ulümü'l-Kur'ân" ifadesi çeşitli zamanlarda kullanılmış olabilir. Nitekim İbnü'n-Nedîm İbn Mücâhid ve İbn Kâmil Ebû Bekir'den bahsederken bunların "ulümü'l-Kur'ân" da meşhur olduğunu ve bu ilmi bildiğini yazar¹³⁰. Ancak teknik anlamda ve bir bütün olarak Kur'ân ilimleri (ulümü'l-Kur'ân) tabirinin ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda kesin bir

Muhammed es-Sadık Kamhavi, I-V, Beyrut 1985.

¹²⁹ Tartışmalar ve geniş bilgi için bk. Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Fevâz Ahmed Zemerîlî), Beyrut 1417/1996, I, 14-36, 33; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1974, s. 119-121; Muhammed Abdüsselam Kafâfi-Abdullah eş-Şerîf, *Fi ulûmi'l-Kur'ân: dirâsât ve muhâdarât*, Beyrut 1972, s. 31-33; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 2-5.

¹³⁰ bk. *el-Fihrist*, s. 34, 35.

¹¹⁶ nşr. Muhammed Abdurrahîm, I-II, Kahire 1992.

¹¹⁷ Katar 1976; nşr. Abdurrahman es-Surelî, I-II, Beyrut, ts., el-Menşuratü'l-İlmîyye.

¹¹⁸ nşr. Muhammed Abdüsselam Ebû'n-Nil, [baskı yeri yok] 1989, Darü'l-Fikri'l-İslâmî.

¹¹⁹ bk. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücahid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *AÜİFD*, sy. XXIII, s. 31-50.

¹²⁰ nşr. Abdullah Mahmud Şehhate, I-V, Kahire 1979.

¹²¹ Rampur/Hindistan 1965; nşr. Ebu Cafer Muhammed, Beyrut 1983.

¹²² *Tefsirü'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Müslim Muhammed, I-III, Riyad 1989.

¹²³ Kahire 1326/1908, 1329.

¹²⁴ *Te'vilatu Ehli's-sünne*, I-V, Beyrut 2004.

¹²⁵ nşr. Isarah Goldfeld, Beyrut 1980.

¹²⁶ I-II, Beyrut 1395/1975; nşr. Kasım Şemsai Rifai, Beyrut 1980. Bu eser Şâfiî'nin çeşitli kaynaklarda yer alan görüş ve tefsirlerinin Beyhakî tarafından derlenmesiyle oluşmuş olup müstakil bir te'lif değildir.

¹²⁷ nşr. Sadettin Ünal, I-II, İstanbul 1995-1998.

¹²⁸ I-III, baskı yeri yok, Matbaatü'l-Evkâfi'l-İslamiyye 1917; nşr.

bilgi bulunmamaktadır. Bazıları bu tabirin ilk olarak Muhammed b. Halef el-Merzebân'a (ö. 309/921) nisbet edilen *el-Hâvî fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserde geçtiğini söyler¹³¹. Bundan sonra da aynı terkinin kullanıldığı eserler kaleme alınmıştır¹³². Ali b. İbrâhim b. Saîd el-Hûfî'nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin bu terkinin istilahi anlamıyla ilk defa geçtiği çalışmalardan olduğu söylenmişse de¹³³ bu eserin muhtevasını inceleyenler Hûfî'nin kitabının tefsir ağırlıklı bir çalışma olduğunu söylemişlerdir¹³⁴. Bu konudaki ilk sistematik eserin İbnü'l-Cevzî'ye ait *Fünûnu'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân* olduğu söylenebilir. Eserde Kur'ân ilimlerinin büyük bir kısmı özetle tanıtılmıştır. Ancak daha kapsamlı olmaları sebebiyle yukarıda geçen eserlerin tamamı Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı ansiklopedik çalışması ile bunun geniş bir versiyonu olan Süyûtî'nin *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ının gölgesinde kalmışlardır. Konuyla ilgili olarak sonraki dönemlerde yazılan eserler hacim bakımından Zerkeşî ve Süyûtî'nin çalışmalarına ulaşamamışlardır. Bundan İbn Akile'nin (ö.1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-ihşân fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı geniş eserini hariç tutabiliriz.¹³⁵ İbn Akile büyük bir emek ortaya koyarak Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı üzerinde ikmal, ziyade, ihtisar, hazif, tashih türünden tasarruflarda bulunmuş ve oldukça hacimli bir Kur'ân ilimleri kitabı vücuda getirmiştir. Adında *ulûmi'l-Kur'ân* terkihi geçmediği halde Kur'ân ilimlerinden bir kısmını ihtiva eden ilk eserlerden biri el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (165-243) *Kitâbü Mâhiyeti'l-akl ve Kitâbü Fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih* adlı eserleridir¹³⁶. Çok erken bir dönemin ürünü olan bu iki eserde o bir yandan akletmenin ve aklı kullanmanın önemi ve ilgili olduğu alanları ortaya koyarken öte yandan da kendi döneminde öne çıkan bazı Kur'ân ilimlerinden bahseder ve tartışmaları dile getirir. Burada halku'l-Kur'ân, haberlerde ve hükümlerde nesih, bedâ, kırâat, fezâ'ilü'l-Kur'ân, fıkhu'l-Kur'ân, muhkem-müteşâbih, Mu'tezile'nin Kur'ân'a ve İslâm'a dair görüşlerinin eleştirisi, esâlibü'l-Kur'ân gibi önemli Kur'ân ilimlerinin ele alındığı görülmektedir. Nesh ile ilgili bilgiler bir hayli ayrıntılıdır.

¹³¹ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 122.

¹³² Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 14-18.

¹³³ ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, I, 33.

¹³⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Hasan Ziyaeddin İtâr), Beyrut 1408/1987, s. 73 (nâşirin girişi).

¹³⁵ Büyük bir kısmı tahkik edilmiş olmakla birlikte henüz neşredilmemiş olan eserin müellif nüshası ve ond an istinsah edilen nüsha İstanbul'dadır (Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Camii, nr. 5, 6 [954, 955], Hekimoğlu, nr. 105; Nevşehirlî Damat İbrâhim Paşa Kütüphanesi, nr. 48). Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Abdulhamit Birişik, "İbn Akile", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 304-306.

¹³⁶ Bu iki kitap birlikte neşredilmiştir (*el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, nşr. Hüseyin el-Kuvvelî, Dârü'l-Kindî, Beyrut 1971, 1978, 1982).

Mütekâmil anlamıyla Kur'ân ilimleri kitaplarında Kur'ân ilimlerinin yanında Kur'ân tarihi, tefsir ve tefsir tarihine dair de bilgiler vardır. Kur'ân'ın tefsirinde gerekli olan dil ilimleriyle ilgili bilgiler de bu tür eserlerde yer alır. Bu eserlerde yer alan ilimleri şöylece sıralamak mümkündür: el-Mekkî ve'l-Medenî (ayrıca: el-hadari-es-seferî; en-nehârî-el-leylî; es-sayfî-eş-şitâî; el-firâşî-en-nevmî; el-arzî-es-semâî, ilk inen âyetler, son inen âyetler), esbâbü'n-nüzûl; en-nâsîh ve'l-mensûh; Kur'ân'ın isimleri, toplanması, yazılması, çoğaltılması ve tertibi; resmü'l-Mushaf; sûre ve âyet bilgileri; fevâsilü'l-Kur'ân; münâsebâtü'l-âyât ve's-süver; kırâat ve tecvîd bilgileri (ayrıca: el-vakf ve'l-ibtida, el-mevsûl-el-mefsûl, tilâvet âdâbî); fezâ'ilü'l-Kur'ân; havâssü'l-Kur'ân; halku'l-Kur'ân; i'râbü'l-Kur'ân; garîbü'l-Kur'ân; müfredâtü'l-Kur'ân; müşkilü'l-Kur'ân; mecâzû'l-Kur'ân; mübhematü'l-Kur'ân; el-vücûh ve'nezâir; Kasasü'l-Kur'ân; emsâlü'l-Kur'ân, cedelü'l-Kur'ân; aksâmü'l-Kur'ân; el-muhkem ve'l-müteşâbih; i'câzû'l-Kur'ân; nazmü'l-Kur'ân; aksâmü'l-Kur'ân; üslûbu'l-Kur'ân; tekrârü'l-Kur'ân; el-âm ve'l-has; el-mutlak ve'l-mukayyed; el-mücmel ve'l-mübeyyen; el-mantûk ve'l-mefhûm; edebiyat konularından olan el-icaz, el-itnab, el-hasr, el-ihtisâs, el-kînaye, et-teşbih, el-istiare; tefsir ve te'vil ilmi; müfessirin âdabı ve şartları, müfessirlerin tabakaları.

G. SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'de yüce Allah müteaddit defalar hem önceden belli topluluklara gönderdiği kitapları hem de son olarak bütün insanlığa gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm'i rahmet ve hidâyet verici (hüdâ) olarak adlandırmaktadır¹³⁷. Aynı ifadenin Kur'ân'ın mübelliği ve müfessiri olan Resûl-i Ekrem efendimiz için de kullanıldığını (biz seni ancak âlemlere rahmet olasın diye gönderdik)¹³⁸ görmekteyiz. Kendisini bu ve benzeri olumlu vasıflar ile tanıtan Kur'ân-ı Kerîm'in bu vasıfları ancak iyi ve doğru anlaşılması ile mümkün hale geleceğinden bizzat Kur'ân'ın ve onun tebliğcisinin bu yolda bazı açılımlar yapması beklenir. Tebliğin başından itibaren bu noktaya bakış yapılmış ve gerçekten Kur'ân'ın muhataplarının yolunu aydınlattığı mı yoksa onları kendi hallerine bıraktığı mı? hususu irdelenmeye çalışılmıştır.

Yaptığımız bu araştırmaya dayanarak şunu kolaylıkla söyleyebiliriz ki, Allah kitabını anlamaya teşvik ettiği insanları kendi hallerine bırakmamış bir yandan Kur'ân'ı öte yandan da elçisi ile insanın pek çok konuda yolunu aydınlatmıştır. Bir defa Kur'ân-ı Kerîm ortaya koyduğu geniş bilgi birikimi ile insanların akıllarını kullanmalarını ve insana dair olan her şeye ilgi duymalarını öğütlemiştir. Ancak özellikle muhkem ve müteşâbih ayrımında olduğu gibi hangi alanlarda

¹³⁷ Meselâ bk. el-En'âm 6/154-157; el-A'râf 7/52, 154, 203, Yûnus 10/57; en-Nahl 16/64.

¹³⁸ el-Enbiyâ 21/107.

rahat bir anlama ameliyesinde bulunacaklarını hangi alanların ise özel şartlara bağlı incelenmesi gerektiğini de hatırlatmıştır. Kur'an'ı iyi inceleyen bir kimse Kur'an'ı anlamak için gereken ilimlerin büyük bir kısmına dair ipuçlarını Kur'an'da bulabilir. Geriye bu ipuçlarından hareket ederek kendisine kolaylık sağlayacak bir sistem kurmasıdır. İşte Resül-i Ekrem'a bu noktada devreye girmektedir. Zira o pek çok konuda Kur'an'da özetle ve işaretle geçen konu ve kavramlara açıklık getirmiş ve bunları önemiyle uyumlu olarak kullanmıştır. Kur'an'ın işaretlerini ve Resülullah'ın örneklerini ve uygulamalarını dikkatlice ele alan bir kimseye bunları isimlendirmek ve tanımlamaktan başka bir şey kalmamaktadır. Kur'an ilimlerinin büyük bir çoğunluğunun ilk hicri asır içerisinde ortaya çıkması bu kolaylık sebebiyledir. Eğer Kur'an'da vahiyden ve nasıl olduğundan bahsedilmeseydi, Resülullah da sahabeyi bu konuda bilgilendirmeseydi insanlar vahyi anlama ve anlamlandırma bakımından bir mesafe kat edebilirler miydi?. Eğer Kur'an'da Allah'ın gönderdiği bilgileri bir araya toplayan şeylere kitap denilmeseydi, okumanın ve kalemın önemine dikkat çekilmeseydi Resülullah da gelen vahyi yazdırarak başka kimselerin de istifadesine sunmasa idi dağınık halde bulunan Kur'an malzemesini Resül-i Ekrem'in vefatından hemen sonra kitap haline getirme düşüncesi akla gelir miydi?. İşte bütün bunlar Kur'an'ın kendisini anlamaya davet ettiği insanoğlunu kendi halinde bırakmadığını Kur'an'ı anlamak için gereken malzemeyi onun hizmetine sunduğunu göstermektedir.

Tefsir ve Kur'an ilimleri terimleri teknik bir konu olsa bile bunun dayandığı zihniyet ve algı bizim için üzerinde durulması gereken bir konudur. Kur'an tefsiri ve Kur'an ilimleri terimlerini kendi algılarına uygun olarak oluşturanlar insanlar olduğu için, insanların

bu işi yaparken kendisine başvurduğu kaynakları ve yöntemleri bilmemiz gerekmektedir. Bize göre tefsir ve Kur'an terimlerinin büyük bir kısmı ya doğrudan doğruya ya da işaret veya delâletle Kur'an'dan istinbat edilmiştir. Resülullah (s.a.) da birçok Kur'an ve Kur'an ilimleri teriminin ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Üzerinde çalışılan malzeme Kur'an-ı Kerim olunca ona yabancı bir malzeme ve yöntem ile yaklaşmak her zaman beraberinde bazı riskler ve tehlikeler de getirebilir. Bu sebeple bizim müslümanlar olarak algı dünyamızda izdüşümleri olan terimlerin karşılığının Kur'an'da veya Resülullah'ın sözlerinde bulunması gayet tabii bir durumdur. Kur'an'ın muttakiler için hidayet kaynağı olması da bu sebeptir. Batılı ve Doğulu oryantalistlerin geniş bilgi birikimlerine rağmen Kur'an'ı hakkıyla anlayamaması hatta ilimleri arttıkça Kur'an'ın kendileri için bir muamma halini alması onların Kur'an'a, Kur'an'a yabancı olan yöntem ve terimler ile yaklaşmalarında yatmaktadır. Günümüzde bazı kesimler tarafından çok kullanılan bir takım Batı menşeli anlama ve yorumlama terim ve yöntemlerinin Kur'an'ı anlamada önümüzü aydınlatmaması yine Kur'an'ın bünyesinin bunları kabul etmemesindedir.

Bizim bu tebliğde ortaya koymak istediğimiz en açık öneri Kur'an'ı anlamak ve yorumlamak için yeniden Kur'an'a, Resül-i Ekrem'in sözlerine ve ilk üç asırda oluşan zengin bilgi birikimine dönme gereğidir. Tefsir ve Kur'an ilimleri terimlerinin de tam olarak teşekkül ettiği bu dönem bizim için unutulmuş ve dikkatlerden uzaklaştırılmış bitmez tükenmez bir hazine gibidir. Bu alanda oluşan terminoloji de bu hazinelerin anahtarları olacaktır.

HALİS ALBAYRAK

Abdulhamit beye teşekkür ediyoruz. Tebliğinde gerçekten anlama ve yorumlamayla ilgili terimlerin Kur'an'dan ilhamını alarak bir biçimde kavramsallaşma ve terimselleşme sürecini yaşadığını bazı örneklerle anlatmaya çalıştı. Tabii kavramsallaşma ve terimselleştirme sürecinde bir üst dil yaratma amacı olduğu için elbette lügavi anlamlarını aşan lügavi anlamların yanında tabii terimler soyutlamalarla daha farklı anlam içerikleri kazanmışlardır. Arkadaşımız özellikle tefsirde ulûmü'l-Kur'an'a dair terimlere baktığımızda bunların kaynaklarının ve temellerinin ilke ve kural bazında, kavram bazında Kur'an-ı Kerim'de bulunabileceğini anlattı. Ayrıca Hz. Peygamber'in de bu konuda yönlendirici yönüne vurgu yaptı.

Tabii ki Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber İslâm'ın anlaşılmasında ve yaşanmasında temel kaynaklar oldukları için ister istemez terminolojiyi de bu kaynakların yönlendiriciliği istikametinde oluşturmak ve kurmak da müslümanların isabetle tercih ettikleri bir yol olarak görünebilir. Ben sözü fazla uzatmadan kendisine bu ihatalı tebliğinden ötürü teşekkür ediyorum ve kendisini kutluyorum. Aslında çok şeyi de atladı, pek çok örnekler var onları da deme imkanı bulamadı vakit müsaade etmiyor.

Şimdi Prof.Dr. Lütfullah Cebeci hocamı kürsiye davet ediyorum. Tertip Heyetimizin son anda böyle bir görüşü oluştu; kürsüden hitap etmenizi uygun buluyorlar. Buyurun.